Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үнезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
июнь
29
суббота
№ 109 (14609)

(Чагыдар өртээ 6 көп).
Садар өртээ 20 көп.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок сески сессиязы

Июнь 27-де, Кызылга, РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок сески сессиязы ажылдаан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Ч.-Д. Б. Ондар** сессияны ажыткан. Ооң соонда депутаттар сессияның секретариадын, саналга комиссиязын соңгаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязының даргазы депутат А. С. Дембирелге дыңнадыг кылыры-биле сөс бээриниң мурнунда, үнүп чоруткан улус депутаттарының орнунга катап соңгулдалар бооп эрткенин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар сессияга дыңнаткан. Мандат комиссиязының даргазы депутат **А. С. Дембирел** Кызылдың Молодёжный № 5, Тожу районунда Азас № 112 соңгулда округтарынга болган соңгулдаларның түңнелдериниң дугайын чугаалаан. Ол округтардан Тыва АССР-ниң улус депутады кылдыр соңгудуп, бүрүткеттиргеннер — шериг кезээниң командири А. А. Сотник биле Тожуда «Тоора-Хем» совхозтуң директору С. Б. Дугур оларның депутат бүрүн эргезин хүлээп көөр талазы-биле доктаалды сессия хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок сески сессияга чугаалажыры-биле дараазында айтырыгларны кирер кылдыр депутаттар бадылаан:

1. Кызылдың Молодёжный № 5, Тожу районунуң Азас № 112 соңгулда округтарындан соңгуткан Тыва АССР-ниң улус депутаттарының депутат бүрүн эргезин хүлээп көөрүнүң дугайында.
2. «Суверенниг күрүнелерниң Эвилел керээзиниң төлевилелиниң дугайында».
3. «Бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан, организациялардан үндүрүглер дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунга өскерилгелер дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында.
4. Янзы-бүрү айтырыглар.

«Суверенниг күрүнелерниң Эвилел керээзиниң төлевилелиниң дугайында» илеткелди Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Ч.-Д. Б. Ондар** кылган.

Илеткелчиден айтырыглар соонда, саналдар эгелээн. Санал-онал солчулгазынга — «Шын» солуннуң редакторы депутат **В. Ф. Чадамба**, Бай-Тайга районунуң төп эмнелгезиниң эмчизи депутат **Н. Х. Хертек**, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы депутат **Г. Я. Эпп**, ССРЭ-ниң улус депутады **Ю. Т. Комаров**, Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы **Д. Х. Ооржак**, РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң килдис эргелекчизи депутат **Б. С. Нурзат**, улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазы депутат **К. А. Маспык-оол**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Улус өөредилгезиниң, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы депутат **А. В. Конев**, Кызыл хоорай Совединиң даргазы **Ю. П. Слободчиков** олар киришкен.

Сессия ооң соонда хүн айтырыында көрдүнген «Бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан болгаш организациялардан үндүрүглер дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында айтырыгны чугаалажырынче депутаттар кирген. Ол талазы-биле дыңнадыгны республиканың саң-хөө министри **К. Д. Ондар** кылган.

Ооң соонда Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр санал-онал солчулгазы эгелээн. Депутаттар: **А. И. Семёнов, Г. Я. Эпп, Б. Ч. Монгуш, П. С. Кара-Сал, А. Д. Тюлюш, Ч. Х. Хертек, А. С. Каадыр-оол, И. Д. Ондар, К. Т. Дакыр-оол, Д. С. Дотпаа, В. Н. Гончаров, С. И. Ильенков, А. В. Марцеха, В. С. Салчак, К. Т. Куулар, И. Н. Семёнов, М. Б. Эртине, А. Т. Сотпа, З. Н. Сат, И. Ч. Саая, Ш. Д. Ооржак** санал бергеннер. Саналдар доозулган соонда, Хоойлу төлевилелин депутаттар чүүлдер аайы-биле сайгарып чугаалашкан соолунде, «Бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан болгаш организациялардан үндүрүглер дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузу хүлээп алдынган.

Тыва АССР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң айтырыгларының талазы-биле күркомитеттиң адын өскертип, ону Тыва АССР-ниң эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитеди кылдыр адаар деп доктаалды сессия хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының составынга өскерилгелер кирер дугайында доктаал база хүлээп алдынган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Национал политика болгаш национальдар аразында харылзаалар талазы-биле доктаамал комиссияның даргазынга партия Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары депутат **К. Д. Биче-оолду** сессия соңгаан.

Ооң соонда депутат негелделерин сессия чугаалашкан.

Эвилел керээзинге Тываның мурнундан ат салыр делегацияның составынче тос кижини саналдаан турган, а беш кижи киржир ужурлуг. Чажыт бадылаашкын-биле соңгаан соонда, ооң составында дараазында улус депутаттары кирген: Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Ч.-Д. Б. Ондар**, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Аныяктар херектериниң талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы **И. Ч. Саая**, Кызылдың № 1 ортумак школазының башкызы **В. Е. Шестакова**, Бии-Хем районда «Сесерлиг» совхозтуң малчыны **Д. С. Дотпаа**.

Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле доктаалдарны сессия хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок сески сессиязы ажылын дооскан.

СУВЕРЕННИГ КҮРҮНЕЛЕР ЭВИЛЕЛИНИҢ КЕРЭЭЗИНИҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат Ч-Д. Б. ОНДАРНЫҢ илеткели

РСФСР-ниң Президентизиниң соңгулдалары болза республиканың, Россия Федерациязының болгаш чурттуң амыдыралынга сөөлгү үеде политиктиг кол болуушкун болган деп, илеткелчи чугаалаан. Бодунуң Президентизин төөгүзүнде бир-ле дугаарында 1991 чылдың июнь 12-де соңгуур арганы эде тургустунуушкун, ажык-чарлыг чорук, ниитилелдиң демократчыдылгазы российжилерге берген. Б. Н. Ельцин соңгукчуларның бадылаашкыннарының 57,3 хуузун алганын болгаш РСФСР-ниң баштайгы Президентизи болганын чоокта чаа албан ёзузу-биле парлаан медээлер бадыткап турар. Россия, ооң 150 миллион чону ооң бодунуң шилип алыышкынын кылган. Ол шилип алыышкын ниитилелде өскерилгелерниң күштүүн болгаш хавыызын бадыткап турар.

Бистер шуптувус (партия кежигүннери, партия кежигүнү эвестер, демократтар, консерваторлар) — чаңгыс социал ниитилешкек бис, чаңгыс аай алыс сорулга бисте туруп турар — ол дээрге чоннуң чедингир болгаш чаагай чоруун хандырары-дыр, ынчангаш политиктиг аңгыланыышкынны соксадыр. Чедип алдынмаан хуузунуң кызы эрге-ажык чүткүүшкүннерин чайладыр. Чүгле чаңгыс орук арткан дээрзин хүлээп көөр үе келген деп бодаар мен. Ол орук дээрге Россия Федерациязының болгаш ССР Эвилелиниң чаңгыс эвии, бүдүн чоруун камгалап хевээр арттырар дээш дем-биле, күженишкинниг болгаш тургузукчу ажылдаары-дыр.

Россияны чаартыры болгаш көдүрүп сайзырадыры — ол дээрге бистиң республиканың экономиктиг болгаш социал депшилгезиниң, ооң хөй националдыг чонунуң чечектелиишкининиң магадылалы-дыр.

Онза чугула болгаш салым-чолга холбашкан документилерниң бирээзи — Эвилелдиң чаа Керээзиниң төлевилелин бөгүн чугаалажып көргеш, аңаа хамаарыштыр санал-оналывысты илергейлээривис негеттинип турар. 1922 чылдың Керээзин чүгле дөрт республика Россия, Украина, Белоруссия, Закавказье ынчаарда чарганы билдингир болгай. 70 ажыг чыл дургузунда республикаларның саны чүгле өскен эвес, харын ССРЭ-ниң национал-күрүне тургузуунуң структуразынга боттуг өскерлиишкиннер болган. Автономнут республикалар бодунуң суверенитединиң дугайында медеглээн болгаш оларның иштинден хөй республикаларның аттары өскерилген. Ооң ышкаш, тоталитарлыг чагырып-дужаар административтиг система чуртту политиктиг болгаш экономиктиг ханы кризиске чедирип келген.

Бүгү совет кижилерге тайбыңның болгаш чаагай чоруктуң магадылакчызы болур чаңгыс аай Эвилелче угланыышкынны бистиң бүгү чуртувуста ышкаш, Тыва АССР-ниң хамаатыларының эң хөй нуруузу чүүлдүгзүнүп, деткип турарын суверенниг күрүнелерниң Эвилели болур ССР Эвилелин хевээр арттырар база чаартыр дээниң бо чылдың мартта болган Бүгү-эвилел референдуму бадыткап көргүскен.

Референдумнуң чогумчалыг ол түңнелдери Эвилел күрүнезиниң үндезини-биле чаартырынга, ону суверенниг республикаларның федерациязы болдурарынга орукту ажыткан.

Тайбың болгаш чөпшээрежилге чокка Эвилел Керээзинге ат салыр дугайында чугаа безин болдунмас дээрзи амгы үеде, ылангыя «9+1-ниң» тодаргай дугуржулгазының сөөлүнде билдингир болуп турар. Эвилел Керээзиниң салым-чолу — Россияның салым-чолунда деп чугаалап турар бис, ынчаарга төптүң болгаш РСФСР-ниң удуртулгазының аразынга харылзаа экижип болгу дег байдал тыптып келирге, кижилер реформаны дүргедедиринче угланган боттуг базымнарны билип эгелээн.

Эвилелдиң чаа Керээзин чарар төлээде, кол айтырыглар талазы-биле чөпшээрежилге бистерге онза чугула ужурдузалыг деп, М. С. Горбачев Төп телевидениеге сөөлгү интервьюларының бирээзинге демдеглээн.

Эвилел Керээзин ажылдап кылырынга хамаарыштыр тургустунган Белеткел комитединиң Москва чоогунуң Ново-Огаревода чазак резиденциязынга хурал бүрүзү хөй-ниитиниң кичээнгейиниң төвүнде туруп турар деп чугаалаар болза, ол частырыг болбас деп санаар мен. Ол черле билдингир болгаш ындыг болур ужурлуг-даа. Чурттуң келир үези ол хуралдардан хамааржыр дээрзи маргылдаа чок. ССР Эвилелиниң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү база Белеткел комитединиң кежигүнү болганымда, Керээ төлевилели үр болгаш коңгүг берге байдалдыг тургустунганын демдеглээр ужурлуг мен. Туруштарны, эрге-ажыктарны дугурушturup дүүштүрериниң чорудулгазы нарын байдалдыг бооп келген болгаш чамдыкта бергедээшкиннерге таваржып турган. 26 республикаларның, ооң иштинде автономнуг турган 18 республикаларның төлээлекчилери барык үш неделя дургузунда ол айтырыгны чугаалажып келген. Ооң мурнунда чедип алыры болдунмас хевирлиг турган туруштарны дүүштүрери, бот-боттарын билчиришкиниң аргазын тывары, республикаларның эрге-ажыктарын шын тодарадыры Керээ төлевилелин чугаалажып көрүп турган үеде чедип алдынганын демдеглээри чугула.

ССРЭ Президентизиниң болгаш эвилелдешкен тос республикаларның удуртукчуларының кады кылган медеглели (азы ону «9+1-ниң» дугуржулгазы деп адап турар) Эвилел Керээзинге ат салырынче шимчээшкинни илдеңне идепкейжиткен.

Ынчаарга ол ужуражыышкынга киришкен республикаларның чүгле удуртукчулары Эвилел Керээзинге ат салыр дугайында ук медеглелде (дугуржулгада) айытканын сактып тур боор силер. Ону автономнуг турган республикаларның Дээди Советтериниң төлээлекчилери «ССР Эвилелиниң болгаш Федерация киржикчилериниң аразынга эрге-хүлээлгелерин аңгылап тодаргайлаар дугайында» ССР Эвилелиниң 1990 чылдың апрель 26-да Хоойлузун үрээн кылдыр санап көрген. Ооң ышкаш Федерация Чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар парлаттынган Эвилел Керээзиниң

(Уланчызы 2-ги арында).

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозунда

Партия комитеттериниң болгаш улус депутаттарының Советтериниң демниг ажылын—кичээнгейниң төвүнче

«Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң сорулгаларын шиитпирлээр талазы-биле улус депутаттарының район Соведи-биле партия Өвүр райкомунуң демниг ажылының дугайында» айтырыгны партия рескомунуң бюрозунга чугаалашкан.

Партия Өвүр райкому коммунист депутаттар дамчыштыр ажылдавышаан, район Соведи-биле харылзаазын болгаш кады ажылдажылгазын экижидип турар деп ол талазы-биле хүлээп алган доктаалда демдеглээн. Социал-экономиктиг тодаргай сорулгаларны шиитпирлээринге райсовет-биле бир демниг хөделирин боттандырарынга боттуг аргалар бар. Район Совединиң 48 депутадының 29-у, азы 60 хуузу коммунистер болуп турар, олар партбөлүк кылдыр каттыжып алганнар. Ук бөлүк партия райкому-биле харылзаалыг ажылдап турар. Райсоветтиң сессиязының болур мурнунда партбөлүк материалдарны баш удур чугаалажып, ол талазы-биле дугурушунган туруштарны тодарадып алыр. Район Совединиң доктаамал 8 комиссиязының чедизин коммунистер удуртуп турар. Күүскомнуң болгаш ооң килдистериниң удуртукчулары база партия кежигүннери.

Советтерге партийжи салдарны ында коммунистерни дамчыштыр боттандырып турар, а олар өскелерни барымдаа-фактылар кырынга бүзүредип, партийжи угланыышкынны чорудуп турар.

Партия райкому район Соведи-биле кады партия ажыл-агый активиниң хуралдарын, районнуң ажылчы чоннуң коллективтериниң амыдыралының янзы-бүрү айтырыгларының талазы-биле удуртукчуларның, партия организацияларының секретарьларының, көдээ Советтерниң даргаларының хуралдарын эртирип турар. Оларның бир демниг улам эки ажылдаарынга райкомнуң бюрозунга айтырыгларны чугаалажырынга Советтиң, ооң күүскомунуң удуртукчуларының киржилгези, харын-даа район Соведиге, ооң күүскомунга айтырыгларны чугаалажырынга партия ажылдакчыларының киржилгези идигин берип турар.

Партия райкому болгаш райкүүском совхозтарга ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа хевирлерин нептередир талазы-биле партия эге организацияларының, коммунист депутаттарның, ажыл-агый удуртукчуларының күженишкиннерин каттыштырып, арендаңың артык шиңээзиниң дугайында организакчы болгаш тайылбыр ажылын чорудуп турар. Амгы үеде совхозтарда чер ажылында шупту 12 звено арендаже шилчээн, а мал ажылында 15 коллективтен он үш звено ол хевириниң аргазы-биле ажылдап турар. Ажыл-агыйларда кол фондуларның хөй кезии оларда быжыглаттынган.

Аренда-биле ажылдап турар коллективтер 1990 чылда продукцияны 3 миллион ажыг рубльге бүдүрген, азы ажылдап турар чаңгыс кижиге хамаарыштыр — 28,5 муң рубль болган.

Ооң-биле кады партия райкому, партия организациялары амыдыралдың янзы-бүрү айтырыгларын болгаш сорулгаларын шиитпирлээринге улус депутаттарының Советтери-биле бир демниг ажылдаарының бүгү-ле бырааларын, хевирлерин болгаш методтарын ам-даа чедир ажыглавайн турар деп рескомнуң бюрозунга демдеглээн.

Планнарның болгаш керээлиг хүлээлгелерниң күүселдезиниң дээш коллективтерниң бүдүрүлге база күш-ажыл сагылга-чурумун, харысалгазын бедилеринге партия организацияларының, депутат коммунистерниң организакчы ролюн күштелдирерин партия райкому ам-даа чедип албаан. Көдээ ажыл-агый бүдүрүүшкүнүнүң кудулаашкынын, тудуг, кооператив садыының, коммунал-амыдырал хандырылгазының организацияларының болгаш өске-даа адырларның ажылында шыңгыы четпестерни ажып эртеринче кичээнгей четпес мөөңнеттинген.

Мал продукциязын бүдүрериниң хемчээлиниң дыка кудулааны-биле холбаштыр ниити дүвүрел илергейлеттинген, ооң ужурундан чонну аъш-чем-биле хандырары элээн бергедээн, республика фондузунче ооң дужаалдазы үстүп турар. 1990 чылда ооң мурнунда чылдаазы-биле деңнээрге, сүт болгаш эът бүдүрери кудулаан. Оларны бүдүрериниң кудулаашкыны бо чылын база уламчылавышаан.

Аъш-чем-биле чонну хандырарынга хамаатыларның дузалал ажыл-агыйларының курлавырларын кошкак ажыглап турар. Район, көдээ Советтерниң, ажыл-агыйларның коммунист удуртукчулары чугула ол херекче чогуур кичээнгей салбайн турар. Районнуң 2144 өрегезинден 519-у тодаргайлаарга, дөрт өрегениң бирээзи-ле мал-маган азыравайн турар. Огородтуг өг-бүле санныг, артканнары районда дашкаартан картофель, ногаа сөөртүп экээрин манап олурар.

Партия райкому социал айтырыгларны шиитпирлээринге совет болгаш ажыл-агый органнары-биле кошкак харылзаа тудуп турар. Чурталга бажыңнары тударынга капитал салыышкыннарны багай шиңгээдип ап турар, ону ажыглалга кииреринин планы күүсеттинмейн келген. Аъш-чем продуктуларын, чоннуң хереглел барааннарын хуваарында шыңгыы четпестер бар.

Чоннуң коммунал-амыдырал хандырылгазы дорайтаан. Телерадиоаппаратура, идик, шак септээр черлериниң ажылы экиживээн. Хандагайты суурда коммунал албаны багай ажылдап турар. Телефон харылзаазы эң-не куду байдалда.

Амыдырал хандырылгазын экижидериниң айтырыгларын партхуралдарга, партбюро болгаш парткомнар хуралдарынга ында-хаая көрүп улус депутаттарының Советтериниң, хөй-нииттиниң мурнунга тургуспайн турар. Райсоветтиң, доктаамал комиссияларының, райкүүскомнуң болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң ажылында четпестерге хамаарыштыр бадыткаттынган принципиалдыг шүгүмчүлел чок.

Ол азы өске-даа принципиалдыг шиитпирлерни амыдыралга боттандырган турзун дээш райсоветте партия бөлүүнүң ажылын партия райкому четпес удуртуп турар. Депутат чамдык коммунистерниң туружунуң партийжи ниити угланыышкын-биле дүүшпейн баар чоруу хаая эвес. Партия райкому аңаа чогуур үнелелди бербейн турар.

Ажылдың эң чугула угланыышкыннарының бирээзи кылдыр ону санавышаан, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң сорулгаларын шиитпирлээринге улус депутаттарының Советтери-биле бир демниг ажылдаарын күштелдирерин партия рескомунуң бюрозу райкомга сүмелээн. Депутаттарның партия бөлүктерин, совет органнарда ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр Советтерге партийжи салдарны боттандырар херек. Ажылчы чоннуң сеткил-хөөнүнде өскерилгелерни чогуур үезинде эскерип, экономиктиг болгаш социал янзылыг эң чидиг айтырыгларны коммунистер, партбюро болгаш парткомнар чугаалажып көөр кылдыр киирип, улус депутаттарының чогуур Советтериниң, хөй-нииттиниң мурнунга ону тургузар. Партия райкому улус депутаттарының район Соведи-биле бир демниг сырый каттыжып алгаш, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның, ылангыя совхозтарның, ден-дески ажылдаарын хандырар талазы-биле, оларның экономиктиг ажыктыг чоруун бедидер талазы-биле практиктиг хемчеглерни боттандырар ужурлуг.

Ажыл-агыйларның бүдүрүлгечи күш-шыдалын улам эки ажыглаарынче, бирги ээлчегниң партийжи-политиктиг сорулгалары кылдыр көрбүшаан, көдээ ажыл-агыйның чугула кампанияларын чедиишкинниг эртгиреринге дуза көргүзеринче коммунистерниң кичээнгейин угландырар, ол бүгүнүң күүселдезинден чоннуң аъш-чем-биле доктаамал хандырары хамааржыр.

Технология, күш-ажыл, керээ чурумун быжыглаарының херээнге, ажылдаар чер бүрүзүнге корум-чурумну болгаш организастыг чорукту хандырарынга, аъш-чем болгаш чурттаар оран-бажың программаларын боттандырарынга, чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин улгаттырарынга болгаш чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирериниң хемчээлин калбартырынга коммунист удуртукчуларның харысалгазын бедидер.

Рынок харылзааларының байдалдарынга ажылдаар күш-ажылчы коллективтерни белеткээринче кадрларның, коммунистерниң күженишкиннерин угландырар, бүгү чоннуң коллективтиг өнчүзүн камгалаар, ажыл-агыйны чорударының арендалыг, кооперативтиг хевирлерин хөгжүдер, арат ажыл-агыйларны тургузарынга дузалаар.

Партияның политиказын чорударынга болгаш камгалаарынга коммунистерниң депутаттар бөлүктериниң ролюн күштелдирер. Эрге-хоойлулуг болгаш политиктиг культураның үндезиннерин, ажылдың парламент методтарын шиңгээдип алырынга бедик мергежилдиг дузаны оларга көргүзер. Партия эге организациялары болгаш күш-ажылчы коллективтер-биле депутаттарның харылзаазын быжыглаар, ол коллективтерге ёй-өйлеп ужуражылгаларны, хамаатыларны аңаа хүлээп алырын организастаар, районнуң экономиктиг болгаш социал амыдыралының чидиг база чугула айтырыгларынга хамааржыр саналдарны кады ажылдап кылыры-биле пленумнарже болгаш бюроларже чалаашкыннарны практикалаар.

В. И. Коловскийге «Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаадыкчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга үр чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш Красноярскиниң Күрагроуниверситединиң Тывада филиалының улуг эртем ажылдакчызы Василий Илларионович **Коловскийге «Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаадыкчызы»** хүндүлүг атты тыпсыр.

**Тыва АССР-ниң
Дээди Совединиң
Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.**
Кызыл хоорай.
1991 чылдың июнь 26.

Т. С. Донгакка «Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Улус өөредилгезинге ачы-хавыязы дээш улус депутаттарының Өвүр район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Тангзай-оол Сандыпович **Донгакка «Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы»** хүндүлүг атты тыпсыр.

**Тыва АССР-ниң
Дээди Совединиң
Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.**
Кызыл хоорай.
1991 чылдың июнь 26.

Өвүр районнуң көдээ ажыл-агый ажылдакчыларынга Тыва АССР-ниң алдарлыг аттарын тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Көдээ ажыл-агыйга ачы-хавыязы дээш хүндүлүг аттарны **тыпсыры болза:**

«Тыва АССР-ниң алдарлыг зоотехниги»

Куулар Шарбый-оол Сарыг-оолович — агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы.

«Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны»

Донгак Очур-оол Лопсанович — «Кызыл тук» совхозтуң инек кадарчызы.

Кыргыс Даш-оол Сундуевич — «Торгалыг» совхозтуң малчыны.

Монгуш Санмара Эдер-ооловна — «Коммунизмче орук» совхозтуң малчыны.

**Тыва АССР-ниң
Дээди Совединиң
Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.**
Кызыл хоорай.
1991 чылдың июнь 26.

ПАРТИЯ КЫЗЫЛ ХООРКОМУНУҢ ПЛЕНУМУ

«Амгы байдал болгаш хоорайның партия организацияларының сорулгаларының дугайында» айтырыгны пленумга чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Валькоз кылган.

Партияның хоорай организациязының контроль комиссиязының даргазы С. С. Григорьев, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы К. С. Кужугет, Тыва АССР-ниң ИХМ-де партком секретары С. Г. Полухин, партия хооркомунуң секретары В. А. Асоньчев, КАК ажылдакчызы В. С. Чанзан болгаш өскелер-даа илеткел талазы-биле санал бергеннер.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин пленумнуң ажылынга киришкен болгаш чүве чугаалаан.

Партияның хоорай организациязының ажыл-чорудулгазы мурнукузундан суларааның илеткелчи болгаш санал бергеннер чугаалааш, ону бичии-даа оожургашкын чокка экижидериниң дээштиг хемчеглерин алырын эргежок чугула деп санаан.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды пленум хүлээп алган.

Партия Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Валькоз кадының байдалы-биле холбаштыр бо албан-дужаалдан хостаар дугайында дилегни пленумга киирген. Партия хооркомунуң бирги секретары албан-хүлээлгезинден кадының байдалы-биле ону хостаар, партия хооркомунуң пленум болгаш бюро кежигүнүнге хевээр арттырар шиитпирни пленум хүлээп алган.

Партия хооркомунуң бирги секретарының дугайында айтырыгны июльда болур партия хооркомунуң ээлчег чок пленумунга чугаалажып көөр.

(Партия хооркомунуң пленумунуң дугайында отчётту солуннуң дараазында үнер номерлериниң бирээзинге парлаар).

Өвүр районнуң улус өөредилгезиниң болгаш улус ажыл-агыйының бөлүк ажылдакчыларын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Өвүр районнуң тургустунганының 50 чылы-биле холбаштыр хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле **шаңнаары болза:**

Арат-оол Монгуш Ламаевич — Хандагайты ортумак школазының башкызы.

Донгак Стан-оол Хевекович — Өвүрнүң бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг участогунуң бызаанчызы.

Кара-Монгуш Онгай-оол Мандарыйович — районнуң садыг килдизиниң эргелекчизи.

Кара-Сал Көк Сандыкович — «Кызыл тук» совхозтуң инек кадарчызы.

Маадыр-оол Юрий Степ овнч — «Торгалыг» совхоз чолаачызы.

Монгуш Тамара Эмиш оана — Солчур ортумак ш лазының башкызы.

**Тыва АССР-ниң
Дээди Совединиң
Даргазы Ч.**
Кызыл хоора
1991 чылдың

Ч.-Д. Б. ОНДАРНЫҢ илеткелиниң уланчызы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

телевилелин база барымдаалап көрген бис. 26 республикаларның бүрүн эргелиг төлээлекчилериниң чөвүлел хуралының дугуруштунган туруштарын Керээ төлевилели илергейлеп турар. Республикаларны эвилелдешкен болгаш автономнуг кылдыр аңгылай көөрү ында чок болгаш республикаларның күрүне суверенитединиң дугайында декларацияларны хүлээп көрүп турар.

16 республикаларның удуртукчуларының медеглели ынчангаш кылдынган болгаш ону «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаан болгай. Ол медеглелге хамаарыштыр ССРЭ Президентизинге болган ужуражылганың үезинде барык алды шак дургузунда үргүлчүлээн чугаалажып көрүүшкүнге РСФСР-ниң составынга кирип турар республикаларның принципиалдыг туруштарын камгалаан бис. Республикаларның Дээди Советтери бадылаан делегацияларның составы-биле документиге ат салырының эргежок чугулазы хүлээп көрдүнген.

Айтырыгларның хөй нуруузунуң талазы-биле Керээниң бижимел текизин эчизинге чедир дугуржуру июнь 17-де чедип алдынган болгаш ону чугаалажып көргеш, оон ынай-даа дугуржуру-биле республикаларның Дээди Советтеринге чорудуп берген (Керээниң бижимели силерде бар). Парламентилерниң элиглиг сүмелерин болгаш саналдарын чугаалажып көөр дээш Белеткел комитеди база тыгтыр.

Эвилелдиң чаа Керээзиниң төлевилели шак ынчаар ажылдап кылдынганын чугаалап тур мен. Керээ төлевилелиниң кол айтырыы болгаш оон алыс утказы — катап тургустунган эвилелдиң субъектилери (киржикчилери). Чаартынган Эвилел, оон органнары, суверенниг республикалар болгаш оларның эрге-чагырга тургузуглары чүнү кылыр ужурлуг, оларның аразынга эрге-хүлээлгелер канчаар хуваттынган турар ужурлуг — бо бүгү айтырыгларны Эвилел керээзи шиитпирлээр апаар.

Суверенниг Күрүнелер Эвилелиниң дугайында Керээниң төлевилели суверенитединиң дугайында республикаларның чарлаан декларацияларын барымдаалап көрген болгаш нацияларның бот-башкарттынар эргезин хүлээп көрүп турар. Ол түүлдер республикаларның эрге-ажыктарын ханызы-биле билирин, оларның политиктиг тура-соруунга бүзүрелдиг илергейлеп турар. Маңаа хамаарыштыр бистиң хүлээп алган шиитпиривис 1914 чылда Россияның протектораадын Тываның хүлээп алганы (протекторат — хайгаарал дээн утказы латин сөс — ред.), демократтыг Таңды-Тыва күрүнениң 1921 чылда тургустунганы, Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң составынга Тыва Арат Республиканың каттыжып кирериниң дугайында ТАР-ның Биче Хуралының 1944 чылда декларациязы ышкаш, ындыг төөгүлүг болуушкуннарга бодунуң политиктиг ужур-дузазының талазы-биле дөмейлежип турар деп бодаар мен.

Күрүнелер, оларның аразында деӊ эргелиг Тыва Эвилел керээзинге ат салбышаан, бүгү совет нациялар-биле найыралдыг болгаш эптиг чурттаар, деӊ эргелиг кады ажылдажылганы хандырар чүткүлдүүн илергейлээр апаар. Керээниң эрге-хоойлу үндезиннери кижи бүрүзүнүң бүгү талалыг сайзыралынга байдалдарны тургузар болгаш ооң эргелериниң база хосталгаларының идегелдиг магадылалдарын хандырар. Ол чорук улустарның чаагай чоруун болгаш угаан-бодал сайзыралын быжыглаарынга, национал культураларның бот-боттарын байлакшыдарынга, нити айыыл чок чорукту хандырарынга үндезин бааза болур. Эрткен үениң берге, бөдүүн эвес, өөредиглиг кичээндиргиирлерин, чуртта болгаш делегейде өскерилгелерниң чайлаш чогун хүлээп көргенин Эвилел керээзиниң төлевилелинде айыттканын билир силер.

Эң чугула чеди принциптер Эвилел керээзиниң үндезини болган. Бирээде, Керээниң киржикчизи кым болурул деп айтырыгны долгандыр эң чидиг маргылдаалар үр үеде чорүп келген. Автономнуг республикаларга хүлээп алдынган күрүне суверенитединиң дугайында декларациялар эвилелдешкен чамдык республикаларның талазындан илдең-не удурланыышкынны болдурганын сактып тур боор силер. Ынчалзажок Керээниң киржикчизи республика бүрүзү бүрүн эргелиг суверенниг күрүне болур дугайында шиитпир хүлээп алдынган. Бо дээрге эң чугула болгаш принципиалдыг ужур-дузалыг негелде болгаш Төп үндезин өзек[illegible]. Керээниң арткан бүгү [illegible]лээр чогум-на анаа үндезиттинген. Республикаларны [illegible]лдешкен болгаш автономнуг деп үндезин чокка аң[illegible] чайладыр деп ту[illegible] [illegible]ангаш бүгү респуб[illegible] [illegible] эргелиг кылдыр чарлаар. Керээге ат салыр республика бүрүзү Эвилелдиң тургузукчузу, оон бүрүн эргелиг кежигүнү болур, аңаа үндезилээш бүрүн деӊ хемчээлге түгле эргелериниң эвес, харын харысалганың болгаш хүлээлгениң хары угда болунга алыр.

Күрүнелерниң суверенниг бүрүн эргелиин ССР Эвилелиниң чаа адын шилип алганы баш бурунгаар тодаргай бадыткап турар: Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң амгы адын моон соңгаар Совет Суверенниг Республикаларның Эвилели деп адаарын саналдап турар, ынчаарга ол Эвилел суверенниг федеративтиг демократтыг күрүне болур, деӊ эргелиг республикаларның каттыжарының түңнелинде тургустунар болгаш Керээниң киржикчилериниң аңаа тыпсыр эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге күрүне эрге-чагыргазын ол боттандырар.

Эвилелди тургузар күрүнелер болуунуң хөгжүлдезиниң бүгү айтырыгларын бот-тускайлан шиитпирлээр эргелиг, бодунуң девискээринде чурттап турар улустарга политиктиг деӊ эргелерни болгаш социал-экономиктиг база культура хөгжүлдезиниң аргаларын магадылаарын бадыткаан принцип улуг ужур-дузалыг болуп турар. Кижилерниң нити болгаш национал үнелиг чүүлдерин холбаштырарының, шовинизмге база национализмге, улустарның эргелерин кызыгаарлаар дээн кандыг-даа оралдажыышкыннарга шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээриниң эргежок чугулазын Керээниң киржикчилери хүлээп көрүп турар.

Каттышкан Нациялар Организациязының кижи эргелериниң Декларациязынга, делегей эрге-хоойлузунуң нити хүлээп көрдүнген өске-даа норма-чижектеринге дүүштүр кижи эргелерин эң чугулалап көөрү магадылаттынып турар. Төрээн дылын өөрениириниң база ажыглаарының аргазын, информацияны моондак чокка алырын, чүдүлгениң хостуун, өске-даа эргелерни болгаш хосталгаларны бүгү хамаатыларга магадылап турар. Тываның күрүне суверенитединиң дугайында Декларация ол эргелерни чарлыш чогун 1990 чылдың декабрьда-ла хүлээп көргенин билир болгай силер.

Өнчүнүң хевирлерин болгаш ажыл-агыйны чорударының аргаларын хостуг шилип алырынга, нити-эвилел экогун хөгжүдеринге, социал чөптүг чоруктуң болгаш камгалалдыг болурунуң принциптерин боттандырарынга үндезилээш, кижилерниң херекселдерин хандырарынче чүткүүр талазы-биле Эвилелди тургузар күрүнелерниң хүлээлгелерин Эвилел керээзиниң төлевилели баш бурунгаар көрүп турар.

Өске чамдык республикалар болгаш девискээрлер ышкаш, Тыва база Россия Федерациязын тургузуп, аңаа бодунуң эрге-хүлээлгелериниң чамдызын бээр деп турары билдингир болгай. Ол дээрге делегей практиказында чок дыка нарын юридиктиг акт болуп турар. Чөпшээрежилгеже орукта моондактарны Белеткел комитединиң чайлатканы, Эвилелди тургузуп турар күрүнелерге политиктиг эрге-чагырганың бүрүн эргезин, бодунуң национал-күрүне болгаш административ-девискээр тургузуун бот-тускайлан тодаргайлаар эргени, эрге-чагырганың база эргелеп башкарылганың органнарының системазын быжыглап турары өөрүнчүг-дүр. Ынчангаш хамаарышкан хоойлуларны ажылдап кылырынче дол-дораан эгелеп кирери, түс черниң бот-башкарылгазының дугайында, өнчү дугайында болгаш өске-даа хоойлуларның төлевилелдерин ажылдап кылырын дүргедедиривис эргежок чугула.

Чониуң төлээлекчилерлиг болурунга, улустар тура-соруун дорт илергейлээринге үндезилеттинген демократияны нити үндезин принцип кылдыр хүлээп көрүп турар. Күрүне тургузуунуң кандыг-даа оруу тоталитаризмге болгаш кара туразынга хөделириинге чедирип болбас ужурлуг.

Ол принципти хөгжүдеп төлээзе, республиканың Дээди Совединиң Президиуму, Министрлер Чөвүлели күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың структуразының дугайында республика хоойлузун ажылдап кылырынче соңгаарладыышкын чокка эгелеп кирери, күүсекчи органнарны быжыглаары, башкарылга харылзааларын чиигедип бөдүүнчүдери, административтиг чарыгдалдарны кызыраары эргежок чугула.

Эвилелге кирер болгаш Керээге ат салыр күрүне бүрүзү тодаргай национал бот-амыдыралдыг, төөгү талазы-биле тургустунган чаңчылдарлыг, культуралыг. Күрүнелер национал культураның үнелиг чүүлдерин камгалаар болгаш хөгжүдер, өөредилгени, кадык камгалалын, эртемни, культураны күрүнеден деткиир талазы-биле хүлээлгелерин Эвилел керээзиниң хемчээли-биле бодунга ап турар.

Делегей харылзааларынга хамаарыштыр Совет Суверенниг Республикалар Эвилели болза Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң уламчылакчызы болуп, ажыл-чорудулганы боттандырар. Чаа бодалгашкынның делегей айтырыгларын шиитпирлээрин чаа өзү-биле көөрүнүң политиказын уламчылавышаан, быжыг тайбынче, чепсегленишкинниң дүжүрериинче, ядролуг болгаш өске-даа чепсектерни узуткаарынче, улустарның кады ажылдажылгазынче болгаш эп-сеткил каттыштырылгазынче угланыышкынның өскерлиш чогун Эвилел керээзиниң төлевилелинде бадыткап турар. Эвилелди тургузар күрүнелер делегей эрге-хоойлузунуң киржикчизиниң эрге-хүлээлгелерин Совет Суверенниг Республикалар Эвилелинге тывыспышаан, делегей нитилежилгезинге бүрүн эргелиг кежигүн болуруң бодунга арттырып ап турар.

Эвилел керээзи бир эвес бо бижиттинген ёзугаар хүлээп алдынар болза, бистиң республика даштыкы күрүнелер-биле дипломаттыг, консул, садыг болгаш өске-даа харылзааларны дорт тудар, бүрүн эргелиг төлээлекчилерни оларның аразынга солчур, делегей керээлерни чарар болгаш делегей организацияларының ажыл-чорудулгазынга киржир апаар. Оон-биле кады эвилелдешкен күрүне бүрүзүнүң түс-түзүнда болгаш оларның нити эрге-ажыктарын кызыгаалаазы, Эвилелдиң чурттар аразында хүлээлгелерин хажытпазы эргежок чугула негеделер кылдыр салдынып турар. Чурттар аразынга харылзааларга хамаарыштыр алыр болза, мурнукузунда турганындан чаа, улам делгем болгаш хоойлужудулга-биле быжыглаттынган эргелерлиг болур-дур бис.

Эвээш эвес даштыкы чурттарның Тывага, ооң экономиктиг күүү-шыдалынга, аргаларынга сонуургалын, оон-биле кады чурттар аразынга харылзааларны тургузарынга бистиң херегевисти өөренип көрүп, даштыкы херектерниң комитет азы министерство хевирлиг күрүне албаның тургузарының, дипломат кадрларны белеткээриниң дугайында айтырыг тургустунуп кээп турар.

Эвилел керээзиниң эң улуг болгаш утка-шынар талазы-биле эң ханы кезээ ССР Эвилелиниң тургузуунга туралказттынган. Эвилелдиң кежигүнү болур эрге ынаа доктааттынган, ол эки тура-биле кылдынган деп санаттырар, ССР Эвилелиниң хамаатызы болурунуң, девискээриниң, Эвилелди тургузуп турар күрүнелер аразынга харылзааларның айтырыглары айыттынып, демдеглеттинген, ССР Эвилелиниң эргелеп башкарар талазы-биле айтырыглар тодараттынган. Керээниң киржикчилериниң Эвилелге дамчыдып, тывыскап берип турар эң харысалгалыг бүрүн эргелеринден дараазында чүүлдерни онзалап демдеглеп болур.

Ол дээрге Эвилелдиң тускай догуннаан чоруун болгаш девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн чоруун камгалаары; дайын чарлаарының база тайбын керээзин чарарының айтырыглары; камгалалды хандырары болгаш Чепсектиг Күштерни удуртуру-дур.

Чурттуң күрүне айыыл чок чоруун хандырары, күрүне кызыгаарының чурумун доктаадыры болгаш камгалаары, республикаларның айыыл чок чорук органнарының ажыл-чорудулгазын дүүштүрүп чайлаштырары ССР Эвилелинге онаатынар.

Даштыкы политика талазы-биле ССР Эвилели республикаларның даштыкы политика талазы-биле ажыл-чорудулгазын дүүштүрер, чайлап-башкарар, даштыкы экономиктиг харылзааларны киириштир, чурттар аразынга керээлер чарар бүрүн эргелерлиг болур.

Эвилел бюджедин тургузары болгаш күүседири, акша парлап үндүрерин боттандырары, чурттуң алдын курлавырын, алмаз болгаш валюта фондуларын кадагалап шыгжаары келир үедеги ССР Эвилелиниң бир төл, кол хүлээлгези болур.

Хоойлужудулга айтырыгларынга ССР Эвилели Конституцияны хүлээп алыр, аңаа өскерилгелер болгаш немелделер киирер эргелиг болур. Эвилелдиң бүрүн эргелериниң хемчээлинге хоойлулар хүлээп ап, республикалар-биле дугуруштунган айтырыглар талазы-биле хоойлужудулга үндезиннерин доктаадып, Конституцияга хайгааралын база боттандырып болур.

Корум-чурум камгалалының федералдыг органнарының ажыл-чорудулгазын удуртуру болгаш Эвилелдиң база республикаларның корум-чурум камгалаар органнарының кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселиниң талазы-биле ажыл-чорудулгазын чайлап-башкарары ССР Эвилелинге дагзыр.

ССР Эвилелинге дамчыттынып турар бүгү-ле айыттынган бүрүн эргелер Тываның күрүне суверенитединиң дугайында Декларация-биле бүрүн дүгжүп турар болгаш республиканың эргелерин канчаар-даа кызагдавайн турар.

ССР Эвилелиниң нитизи-биле, ону тургузуп турар түс-түс күрүнелерниң эрге-ажыктарынга кандыг-ла-бир арга-биле хамааржып турар барык шупту айтырыглар Эвилелдиң болгаш республикаларның кады чорудар ажыл-чорудулгазынче кирген. Конституцияның тургузуун камгалаары-даа, шериг политиказының болгаш күрүнениң айыыл чок чоруунуң стратегиязын тодарадыры-даа, даштыкы политиктиг угланыышкынны тодарадыры болгаш оон күүселдезин контрольдаары-даа ынаар кирген. Эвилелдиң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң стратегиязын республикалар база Эвилел кады шилип, тодаргайлап алырлар болгаш Бүгү-эвилел рыногун тургузарынга таарымчалыг байдалдарны кады тургузарлар. Нити валютага үндезилеттинген чаңгыс аай сан-хөө, чээли, акша, үндүрүг, өртектер база камгаладылга политиказын чорудар. Ол дээрге аажок чугула дугуржулга болур. Эвилелдиң экономиктиг чаңгыс аай байдалы, чаңгыс эптиг чоруун камгалап арттырып аар арганы ол бээр.

Одалга-энергетиктиг курлавырлар, энергетика, транспорттуң бүгү-эвилел хевирлериниң, бойдус ажыглалының алырларынга чаңгыс аай политиканы база балансты кады ажылдап кылыр апаар.

Чониуң ажыл-биле хандыртынганын, чурт иштинге ынай-бээр көжүүшкүннериниң, күш-ажыл байдалдарының болгаш оон камгалалының, социал хандырылганың база камгаладылганың, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының айтырыгларының талазы-биле социал политиканың үндезиннери, пенсия хандырылгазының чаңгыс аай чурумун доктаадырын болгаш хамаатыларның бир республикадан өске республикаже көжүп чорупс турарының үезинде өске-даа магадылалдарны арттырарын республикалар болгаш Эвилел тодарадырлар.

Фундаменталдыг эртем шинчилелдерин кады организастаары, эртем болгаш педагогика кадрларын белеткээриниң база аттестастаарының нити барымдаалары база принциптерин доктаадыры, национал культураларның хөгжүлдезинге база бот-боттарын байлакшыдарынга деткимче көргүзери, эвээш санныг улустарның шаг-шаандан чурттап келген черлерин, хүрээлелин камгалаары ажыктыг болур ужурлуг деп санаттынган.

Эвилел Конституциязын болгаш хоойлуларын, Эвилел эргезинге дүүштүр хүлээп алдынган Президентиниң чарлыктарын, шиитпирлерин сагып турарын республикаларның талазындан хынаар эрге деңнештирген фактор алы-эргезин долу ажыглаары болур.

Чүгле Эвилелдиң эрге-чагырга болгаш эргелеп-башкарылга органнарының азы Эвилел база республика органнарының кады чорудар эргелеринге хамаарыштынмаан бүрүн эргелер, бир эвес оларны дамзылап санаарга дыка ковудей бээр болганда, республикаларның боттарында арткан болгаш чок-ла болза оларның боттарынга, чок-ла болза, оларның аразында ийи талалыг азы хөй талалыг дугуржулгаларның үндезининге боттаныр болур.

Нитизи-биле алырга, бүрүн эргелер аңгылаарының айтырыглары аажок нарын боор турар болгаш чүгле бүгү киржикчилерниң бот-боттарының билчиишкининиң күзели-биле маңаа чөпшээрежилгеге, дугуржулгага кээп болур. Ынчангаш Эвилел органнарының бүрүн эргелерин боттандырарының азы Эвилел база республикалар органнарының кады чорудар бүрүн эргелериниң талазы-биле эргелериниң боттаныышкынының болгаш хүлээлгелер күүселдезиниң айтырыгларының талазы-биле маргылдааларның туруп кээрин, харын-даа чайлаш чок болуруун баш бурунгаар өөренип көрүп, оларны дугуржулгалар чорудуп тургаш шиитпирлеп болуруунуң чурумун керээ доктаадып турар.

Дээди Советтиң Президиумунуң шиитпиринге дүүштүр республиканың Министрлер Чөвүлели эң чоокку үеде Эвилелге болгаш РСФСР-ге дамчыдып бээр бүрүн эргелериниң дугайында саналдар киирер ужурлуг.

Бүрүн эргелер аңгылаашкынны Эвилел керээзинде бирле турумчуп калган база өскертип болбас чүүл кылдыр көрдүнмейн турар. Республика бүрүзүнүң Эвилел-биле дугуржулга ёзугаар бодунуң чамдык бүрүн эргелерин Эвилелге немей дамчыдып берип болуруунуң, а Эвилелдиң бүгү республикаларның чөпшээрежилгези ёзугаар оларның бирээзинге азы элээн кажызынга оларның девискээринге бодунуң бүрүн эргелерин боттандырары-биле дамчыдып берип болуруунуң дугайында чүүл ында бир аңгы тускай демдеглеттинген.

Эвилел керээзиниң төлевилели Эвилел болгаш республика өнчүзүнге хамаарылгаларны таарыштырып турар. Чер, оон байлактары, суглар, өске-даа бойдус курлавырлары, үнүштер болгаш дириг амытаннар аймаа республикаларның өнчүзү болгаш ында чурттап турар улустарның кандыг-даа маргыш чок байлаа, кежии деп санап турарын маңаа онзалап айтыры чугула. Оларны ажыглаарының, оларга ээ болуруунуң болгаш канчаар херектеп болуруунуң чурумун, азы өскээр чугаалаарга, оларга ээ болур эргени республикаларның боттарының хоойлужудулгалары доктаадыр. Эвилелдиң башкарылгазында турар күрүне өнчүзүн ону тургузуп турар күрүнелерниң кады өнчүзү деп санааның хүлээп алганы принципиалдыг чүүл болур. Ону нити эрге-ажыктарга ажыглаар апаар, оон иштинде — чыдып каап турар девискээрлерин дүрген хөгжүдер сорулга-биле база ажыглап болур.

Эвилелди тургузуп турар күрүнелерниң боттарының үлүү чурттуң алдын курлавырында, алмаз база валюта фондузунда база бар дээрзин хүлээп көргени моон мурнунда кажан-даа чугаалажып көрбээн, чаа эрге болур. Ынчангаш байлактарның мээниишкининге болгаш ажыглалынга республикаларның моон соңгааргы киржилгезин тускай дугуржулгалар ёзугаар тодараттынар апаарындан, оон кадында Тыва чыл бүрүзүнде чурттуң алдын курлавырынга тодаргай үлүүн киирип турар чүве болганда, чогуур дугуржулганы ажылдап кылырынга ылап-ла киржир ужурлуг.

Эвилел керээзиниң төлевилелиниң ёзугаар Эвилел үндүрүглери болгаш чыылдалары аргып каап турар. Оларның хемчээли республикалар-биле дугуржулгалар ёзугаар тодараттынар. Ажылдап кылышкынының белеткелиниң үезинде ол чүүлге хамаарыштыр маргылдаалар туруп келген. Эвилел бюджединче шилчиир доктааттынган акша-түңнү тургузар дугайында саналдар тургулаан, ынчалза-даа ындыг принцип хүлээп алдынмаан.

Эвилел керээзи ССР Эвилелиниң Конституциязын ажылдап кылырынга үндезин болур. Ынчангаш хоойлулар дөзевилелинге оон үндезилекчи ужур-утказы оон-биле быжыглаттынып турар. Республикаларның боттарының девискээрлеринге Эвилелдиң башкарылгазынга дамчыттынганындан аңгыда, бүгү-ле айтырыгларга оларның хоойлуларының дээди күштүг болуру быжыглаттынган. Туруп кээп болур чөрүлдээлерни азы республикалар хоойлуларының болгаш керээниң адааннажылгазын дугуржулгалар оруу-биле азы Эвилелдиң Конституция судунга шиитпирлээр апаар.

Бир эвес ССР Эвилелиниң Хоойлузу оң [illegible] турар, республика Конституциязынга азы хоойлуларынга чөрүшкек боор турар болза, республика бодунуң девискээринге ону түр када күш чок болдуруп база аңаа удурланып болур эргелиг. Бо байдал республиканың юридиктиг албаның быжыглаарынче шыңгыы кичээнгейни салырынче бисти албадап келген.

Керээ төлевилели ССР Эвилелиниң органнарын, оларны доктаадып тургузарының чурумун тодаргайлап турар. Оон үндезининде — чониуң күзел-соруунуң хостуг илередиишкининиң болгаш Эвилелди тургузуп турар күрүнелерниң төлээлээшкини.

Эвилелдиң хоойлу эрге-чагырганы Керээ ССР Эвилелиниң Дээди Совединге онаап турар, ол ийи палатадан тургустунган — Республикалар Совели болгаш Эвилел Совели. Республикалар Совели амгы үеде ажылдап турар Националдар Совединиң салгакчызы боор, республикаларның төлээлеринден тургустунар, оларны оларның дээди эрге-чагырга органнары төлээлээдир. Амгы үеде Националдар Совединде бар боор турар ынча делегаттар саның республикаларга камгалап арттырганы чугула чүүл боор турар.

Оон-биле кады Эвилелдиң составынга дорт кирип турар республикалар ол палатага бүгү депутаттар айтырыглар шиитпирлээшкининиң үезинде нити чаңгыс үнүг болуру доктааткан. Төлээлерни соңгуурунуң чурумун болгаш оларның хемчээл саны республикаларның тускай дугуржулгазында болгаш ССР Эвилелиниң соңгулда хоойлузунда тодараттынган.

Дээди Совет, Эвилел Совели болгаш Республикалар Совели түс-түзунда хууда эрге-хүлээлгелиг оон хемчээлинге хоойлулар үндүрер, өске-даа шиитпирлер сайгарып көөр болгаш хүлээп алыр эргелиг. Шак ынчаар, чижээлээрге, Республикалар Совели Эвилел органнарының ажыл-чорудулгазын организастаарының болгаш чурумунуң дугайында хоойлулар хүлээп алыр, республикалар аразында харылзаалар айтырыын сайгарар, ССР Эвилелиниң чурттар аразында керээлерин күштүг болдуруп бадылаар, ССР Эвилелиниң Министрлер кабинединге томуйлаашкынга чөпшээрел бээр эргени алыр.

Республикалар Совели Эвилел Совединден улуг эргелиг болур. Эвилел Совединиң хүлээп алганы хоойлулар чүгле кажан оларны Республикалар Совели деткээнинде соонда күштүг болурлар.

Эвилел күрүнезиниң баштыңы дээди күүсекчи-шиитпирлекчи эрге-чагырганы холда тудар Президент болур деп Керээ доктаадып турар. ССРЭ-ниң амгы Президентизин соңгаан чурумун амгы кылдыр [illegible]. Дараазындагызын Эвилелдиң бүгү хамаатылары бүгү-ниити, деӊ, дорт болгаш чажыт бадылаашкын-биле соңгуур. ССРЭ-ниң Президентизи-биле кады соңгуттурар ССРЭ-ниң оралакчы президентизиниң албан-дужаалы хевээр арткан.

Эвилелдиң күүсекчи эрге-чагыргазы Министрлер кабинеди дамчыштыр боттандыртынар — ол дээрге Эвилелдиң Президентизинге чагырткан болгаш Дээди Советтиң мурнунга харысалгалыг коллегиалдыг орган-дыр. Республикаларның чазактарының баштыңчыларының Эвилелдиң Министрлер кабинединиң ажылынга шиитпирлээр эргелиг киржип болуру онзагай чүүл боор турар.

Суд эрге-чагырганың тургузуунга элээн өскерилгелер кылдынары көрдүнүп турар. Ону ССР Эвилелиниң Конституция суду, Эвилел (федералдыг) судтар Эвилелиниң Дээди арбитраж суду болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң судтарын кириштир боттандырар. Суд органы бүрүзү тодаргай бүрүн эргелерлиг болур болгаш түс-түс республика структураларынга хамаарыштыр оларның эргелери доктааттынып турар. Суверенниг Совет Республикалар Эвилелиниң албан дылы кылдыр орус дыл хүлээп алдынган. Оон-биле кады республикалар боттарының күрүне дылын бот-тускайлан тодарадыр, ол чорук Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы «Тыва АССР-ниң дылдар дугайында» Хоойлузунуң шыңгыы бадыткап турар-дыр.

Эвилел Керээзиниң төлевилелиниң белеткеп турар үеде ССР Эвилелиниң найысылалы кылдыр Москва хоорайны шилип алганынга чигзиниишкиннер чок болган.

Мурнунда турганы ышкаш, ССР Эвилели күрүне Сүлдезиг, Туктуг болгаш Гимниг болур. Эвилелдиң хоойлу-дүрүм үндезиннериниң чаартынганы-биле күрүне демдектеринге база чамдык өскерлиишкиннер болуру чугаажок.

23 дугаар чүүлге дүүштүр Эвилел керээзи Эвилелди тургузуп турар күрүнелерниң күрүне эрге-чагырганың дээди органнары деткиир ужурлуг болгаш бүрүн эргелиг делегацияларның аңаа ат салганындан эгелээш ол күштүг болур. Керээ ёзугаар аңаа ат салган күрүнелерге хамаарыштыр чогумчалыг байдалдар тургустунуп эгелээр.

Эвилел керээзиниң төлевилелиниң кол-кол талалары ындыг. Оон одуруг бүрүзү хоойлуга хүндүткел-биле синиккен, суверенниг күрүнелерниң Эвилелиниң тодаргай принциптерин бадыткап турар деп хөөрем чокка чугаалап болур. Керээни хүлээп алганы-биле эрге-хоойлу шыңгыы сагыттынар нитилелде киргенивис ол. Улустарны сырый каттыштырарының, аймак-сөөктер аразынга мессалдежиишкиннерни болгаш удурделдир негелде-хомудалдарны соксадырының төөгүлүг аргазы ол.

Эвилел керээзи дүрген-не чарары чурттуң ханы политиктиг болгаш экономиктиг самдараашкындан үндүрериниң эгези болур, делегей аренназынга Эвилелдиң туружун быжыглаар деп санаарының бүгү барымдаалары бар.

Чаа Эвилел керээзин ажылдап кылырының чыл хире дургузунда уламчылаан ажылы доостур четкен. Бөгүн республикаларның Дээди Совединиң сессиязы ол төөгүлүг документиге бодунуң хамаарылгазын илередир ужурлуг, ынчангаш силерни кыйгырып тур мен, хүндүлүг депутаттар, тодаргай парламенттиг ижи чугааны чорудуп көрээли. Сессиядан сессияже депутаттар өзүп, угаадып олурар ышкаш. Ам бистер дыка хөй чүүлдерни көңгүс өскээр көрүп, бистиң кижи бүрүзү соңгукчуларывыстың амыдыралын канчаар экижидерил деп бодал-биле чурттап чоруур. Ол дээш чүнү кылза чогуур?

Эвилел Керээзиниң төлевилели дешпилгелиг нитилелге чурттаар деп долу бүзүрелди бисте берип турар, а ол нитилелче бис кады тудар апаар бис.

* * *

Суверенниг күрүнелер Эвилелиниң дугайында керээ төлевилелиниң талазы-биле илеткелди Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат Ч.-Д. Б. Ондар кылган соонда, сессияның киржикчилери аңаа айтырыгларны салган.

Эвилел керээзиниң төлевилелин кылган-дыр, ынчалза-[illegible] эвес чүүлдер бар. Чижээ, кандыг орук-биле канчаар бурунгаарлаар ужурлуг бис? Эвээш санныг чоннар дугайында төлевилелде [illegible] чүү-даа чок. Эвилел керээзинге кандыг принципке үндезилеп ат салырыл? Алфавит ёзугаар бе, азы эвилелдешкен республикалар болгаш автономнуг тургузуглар аайы-биле бе? Бот-догуннаан күрүнелер бе азы республикалар бе? Мында кандыг подтекст барыл?

Ч.-Д. Б. Ондар айтырыгларга харыылаан соонда, саналдар эгелээн.

Эвилел керээзинге хамаарыштыр бүгү-талалыг үнелел илеткелде бердинген-дир — деп, улус депутады, «Шын» солуннуң редактору **В. Ф. Чадамба** саналын эгелээн — Өске депутат эш-өөрүм-биле бир демей, ук Керээниң төлевилелин деткип, чамдык саналдарымны маңаа киирикседим.

Бирээде: Керээниң төлевилелиниң нити адын «Суверенниг күрүнелерниң эвилелиниң дугайында» дээш, а чогум иштин номчуурга Совет Суверенниг Республикалар Эвилели дээн. Ынчангаш оон адын чаңгыс аай турза эки хире.

Ийиде: бо чылдың март 17-де Бүгү-эвилелдиң референдумун эрттиргеш Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин хевээр арттырар дээш чониуң хөй кезии бадылаан болгай. Ындыг болганда ол атты хевээр арттырарын база өөренип көөрү чугула деп бодаар мен.

Үште: Керээниң 13-кү чүүлүнде «Эвилел Совединиң бүгү чурттуң чону деп санныг соңгулда округтарының аайы-биле соңгуур» дээн. Мурнукузунда ышкаш Эвилел Совединге депутаттар соңгуурувуста 250 муң азы ооң эвээш эвес соңгукчулар киржир апаар болза, бистиң республиканың нити соңгукчуларының саны ол хире четпес болгай. Ынчангаш 13-кү чүүлге улаштыр «...ынчалзажок керээге ат салган республика бүрүзүнден бирээден эвээш эвес депутатты кылдыр соңгуур» деп немелдени кылыры чугула.

Улус депутады, Бай-Тайга район эмнелгезиниң эмчизи **Н. Х. Хертек** төлевилелди нитизи-биле деткип турарын, автономнуг республикалар Керээге дорт ат салыр аргалыг болганынга өөрүп турарын илереткен. Оон-биле чергелештир Эвилелдиң адын төлевилелде киргенин ёзугаар «Суверенниг Республикалар Эвилели» кылдыр арттырары чугула дээн. Канада, Англия, Япония ышкаш чурттарның кайызының-даа адында ол чурт кандыг система-биле чурттап турарының дугайында айыттынмаан. Ооң аңгыда социализмни бис 70 ажыг чылдар иштинде туткаш, эчизинге чедирбээн бис. Паспортка «Совет [illegible]» бижээш, национал айтыпазын ол саналдаан. Эвилелдиң Президентизиниң дугайында чугаалап турар 14 чүүлге ол дешпиттирген куусаазының иштинде түр када партия-биле харылзаазын үзе кандыг-даа деп саналды депутат киирген.

2 чүүлде деӊ эргелер дугайында чугаалап турар. Ынчалза-даа бистиң республикада деӊ эргелер кайыл деп, улус депутады, политехниктиг институттуң филиалының башкызы депутат **Г. Я. Эпп** айтырган. Эрткен сессияга черге хуу өнчү турбас деп бадылап алдывыс, а Саян артында ол бар. Депутат кижи партия солуннарынга сөс алыр арга чок. Черле ынчаш бо төлевилелде тодаргай эвес чүүлдер эңдерик деп демдеглээш, ол үндүрүглериниң чаңгыс каналдыг системазы турза эки деп саналдаан.

ССРЭ-ниң улус депутады **Ю. Т. Комаров** «Суверенниг Республикалар Эвилели» деп формула чөпшээрежилгени, билчилгени тургузар болза, ону хевээр арттырып ап болбайн аан деп саналын эгелээн. 13 чүүлде автономнуг тургузугларның эргелерин кызагдап турар чүүлдер барын ол айыткан. Тыва республика Эвилелдиң тургузукчуларының бирээзи болганда, ол дээди органнарга база деӊ санныг төлээлерлиг болур ужурлуг. Ат салырының чурумунда бистиң автономиялар кызагдалып чыдар. Абхазия, Аджария, Азербайджан, Башкирия дээш шупту алфавит аайы-биле улаштыр чорур ужурлуг. Националдар Совели хевээр турган болза, мен бодаарымга таарымчалыг турган, а Республикалар Совели дээрге чеже националдар төлээлериниң чидирип алыры билдинмес деп ол чигзиниишкинин илереткен. ССРЭ-ниң улус депутады үндүрүглерниң үш каналдыг системазы турары эптиг деп чугаалааш, чүге ындыгыл дээрзин чижектер-биле бадыткаан. Бо таварылгада Тыва Эвилел бюджединден дотациялар-биле магадылаттынган болур деп оон боданы ындыг.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитединиң даргазы **Д. Х. Ооржак** 8 чүүлде Эвилел чазаның талазындан республикаларның бойдус курлавырынга чедирип турар коргаалы дээш эгидилгелиг харысалгазының дугайында тодаргай чүүл чок деп демдеглээн.

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң килдис эргелекчизи, депутат **Б. С. Нурзат** сессия болуруунуң бүдүүзүнде бо айтырыгны Дээди Советтиң План-бюджет комиссиязынга чугаалажып көргенин дыңнаткаш, бодунуң чамдык саналдарынга доктаады. Чүнүң-даа мурнунда, Эвилелдиң моон соңгаар кан[illegible] адаарын [illegible] болза [illegible]. Моон мурнунга [illegible] бүгү-ле [illegible] референдумга [illegible] Совет Социалистиг Республикалар Эвилели деп хевээр арттырарын [illegible]. Ындыг [illegible] «ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съезди» [illegible] турган. Ам [illegible] Совет Эвилели [illegible] Эвилели деп [illegible].

Чурттуң ады [illegible] айтырыг эвес, [illegible] чоннуң салым-чолу-биле [illegible] айтырыг болур. [illegible]

Б. С. Нурзат [illegible] доктаадыры, бүгү [illegible] деп [illegible].

Бот-догуннаан республикаларның [illegible] тургузуунга [illegible] **К. А. Маслык-оол** доктаатан. [illegible]

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң [illegible] депутат **А. В. Конга** [illegible]

[illegible]

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазы **Ю. П. Слободчиков** төлевилели [illegible]

Керээге ат салдынган соонда амгы Эвилел парламентизиниң [illegible] Президентиниң [illegible] чугаалаан.

70 чыл: белеткеливис кандыгыл?

Найысылалдың арны..., азы Кызыл хоорайның арыг-шевери

Кандыг-даа хоорайның сууржуң ниитилелдиң байдалын, ол чурттакчыларының бодунуң чуртап турар черинге хамаарылгазын, ээ-харысалгалыын оон санитарлыг байдалы, арыг-силии, ногаанчыттынганы болгаш тарып олурткан ыяштарны, чечек-сигеннерни ажаап-карактап турары чүнүң-даа мурнунда көргүзе бээр. Каш чылдар мурнунда Кызыл хоорайга өске черлерден келген аалчылар Тываның найысылалының ногаанчыттынганын, арыг-силиин, садыг-магазиннеринде аъш-чемниң элбекшилдиин чүнүң-даа мурнунда эскерип, кызылчылар хоорайын кончуг-ла эки ажаап-карактап турар улус-тур деп чугаалай бээр турган.

Ол шын. Хоорайның бүдүрүлге коллективтери, албан черлери, организациялар, кудумчуларының сесерликтерин түс-тузунда хуваажып алган, ол черлерге ыяштарны, хөй чылда үнер сигеннерни болгаш чечектерни тарып олурткаш, оларны үргүлчү суггарып, бок үнүштерин аштап турдулар. Чаагайжыдылга талазы-биле субботниктерниң, шефтээшкиннерниң удаа-дараа боор турганын утпаан бис. Ол бүгү ажылды партия хоорkому, хоорkүүском холга алган, харылзап турар участоктарында ыяштарындар кадар дег бээли азы чаңнаны ат болду деп сагынаарын көөр турган. Ынчангаш хоорайывыста бүгү чон чурттап, ажылдап турар черниң санитарлыг байдалы дээш сагыш човап турганындан Кызыл кыжын-даа, чайын-даа арыг-силиг турган. Шынап-ла, бүгү чон... Мындыг тавырылга мээн сагыжымда артып калган. Кудумчуга тарып каан сиген аразынче тыртып чораан таакпызының артыын азы саазын октапкаш кижиге кызыл галстугун баглап алган биче оол азы уруг маңнап чедип келген: «Акый, таакпыңар артыын ап алгаш, урнаже октаптып көрүңер. Сарыг-Сеп оол дружинниктер бис» деп чугаалаарга, улуг кижиге кончуг-ла эпчок болур чүве. Чаптанчыг-даа, эгенчиг-даа.

Кызылдың санитар байдалы, ногаанчыдылгазы ам кандыгыл? Хирелиг-ле. Хоорайның арыг-шевери дээш сагыш салыр кижи-даа чок апарган. Бир эвес бо хевээр турар чүве болза, бир-ийи чыл соонда тараан ыяштарывыс кадып каар, хоорайывыс бок-чашпанга туттура берип болур.

Чоокта чаа партия рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин хоорkүүскомнуң, республиканың болгаш хоорайның коммунал ажыл-агый черлериниң харысалгалыг ажылдакчыларын эдертип алгаш, Кызылдың ол-бо кудумчуларынга, хөй кижи чыглыр болгаш тураскаалдыг черлеринге барып, чүнү кылза чогуурул дээрзин сүмележип чугаалашты. Хоорайның кудумчуларын кезиириниң мурнунда:

— Партия органнары ам база ажыл-агый айтырыгларынче холгаарлап кирже берди деп бодай бербеңер, эштер. Тываның тускай күрүне боол догуннаап тургустунганындан бээр чеден чыл болган юбилейин эрттирер талазы-биле комиссияның даргазынга мени томуйлаан чүве. Ынчангаш ол төөгүлүг байырлалды эрттирер хүнге чедир хоорайның арыг-силиг байдалын экижидип алыр дээш чүнү кылып болурувусту бир демниг дугуржуп алырыбиле силерни чаладым — деп, ол чугаалады.

Ол хүн он ажыг кижи автобуска олуруп алгаш, хоорайның ол-бо черлеринге чедип, чадаг кылаштажып тургаш, оон ниити байдалын хынап көрүп, кана, чүнү кылырын дугуржуп чугаалашты. Чаагайжыдылгага херектиг немей акша-хөреңгиниң кайызын тыптыжып алырын, ол ажылдарны кажан доозарын, кайы чер харылзап кылырын ыяк дугуржуп турду. Хоорайның боктаалганы кана-даа рга каракка илдеш кончуг. Тараан чадаң ыяштар, сиген болгаш чечектер аңда бок-кузурум, янзы-бүрү үлдер артыкчылы, хирлиг саваларлар... А чамдык кудумчуларда машинага бастап черлик ыттар, моорлар ирип чыдар, хоорай кыдыгы кудумчуларның чурттакчылары бажыңнарының чанында кен богун, хулун саалдыр тывып алган, кышкы хевээр черлер база бар.

Тараан ыяштарны, ыйя хола-харагаларны кайызындан бээр таарып көөн, мурнунда чечек тарып таан черлериниң чамдызында чечек олуртупмаан, кижи кылаштаар куу довурак черлер апарган. Хоорай дап-дал ортузунда — Ленин кудумчузунда республиканың хамааты камгалал штабының болгаш Калык камгалал министерствозунуң чанында чечек, сиген тарыттынмаан черлер эрткен чылдан бээр за чыдар. Анаа чүге чүнү-даа тарываан силер деп айтырга ол черлерниң удуртукчулары «Сиген, чечек үрезини чок» деп харылаар болду. Кап калган теректер кайы-даа кудумчуда хөй. А Комсомолдар кудумчузунда үзүп тепкен электри шугумнарынга эй бээрге холуйтур кесип каапкан — көөрүш чогу чүг. Чамдык бүдүрүлге болгаш албан черлери боттарының турарзы-биле бажыңының чанынга чаа тудуг кылып, хоорайның кудумчуларын боктаалдырып, ниити сеткилди үреп турар. Чиге, база-ла хоорай төвүнде чаа ателье чери (мооң мурнунда «Чечек» ателье) тудугну чадап ыяш таран черлеге рек тудуп эгелээн. Ону ыяр дугайында хоорай чагыргазындан чешпээрел албаан...

«Биче бүдүрүлге» дээн тудуг организациязы Дружба кудумчузунуң бажыңындан эгелээш кижилер кылаштаар асфальтылыг орукту дургаар телефон кабели шээп, үш километр ажыг черни онгарлай казып кааг. Оон кажан дооступ болду — билдинмес. Хоорkүүскомнуң, оон тудуг харылзаар кидиистериниң хоорай ниитизинге кылдыртып турар «ыраан берген» тудуглары кончуг хөй. Чижээ, аптека болгаш типографияның чаа объектилериниң тудуглары кажан дооступ болурун билир харысалгалыг кижи ам тывылбас — ол черлерниң довурак-доозунунга кызылчылар шуут чаңнаңга берген.

Бо бүгү чүүлдерни тодарлыг чугаалашкан соонда Г. Ч. Ширшин:

— Республиканың болгаш хоорайның коммунал албаныныӊ ажылдакчылары шагдан бээр ажыл ап келген дуржулгалыг эштер болгай силер. Хоорайывыс байдалы чүге каракка көзүлдүр-ле баксырап олур апарды? — деп доңгу айтырыгны салды.

Кызылдың чурттакчы коммунал ажыл-агый камгалалыныы начальниги М. И. Гольцов мындыг харыны берди:

— Хоорайның чурттакчы бажыңнарының ээ болгаш капитал септелгезинге база чаагайжыдылгазынга бюджеттен тускайлап бээр турар акшаның ниити хемчээли чыл санында хевээр артып турар, ынчаарга хоорай улгадып, аштаар болгаш суггаар черлер немежип турарындан чарыгдалдарывыс улгадып турар. Четпес ажылчыс база бар. Чаагайжыдылга талазы-биле алырга, билир болгай силер, каш чыл бурунгаар хоорайның бүгү чону анаа илеткейлиг киржип коммунистиг субботниктерни улуг дуңны көргүзүп турган. Хоорай Советиниң чаа удуртулгазы чаагайжыдылгага болгаш шефтиг ажылдың чорударын барык хорул каапкан. Боттарының бүгү ажылды кылыңар, бүдүрүлгелер, организациялар боттарының ажылын кылзын дээр хевиңг апарган. Ынчангаш бүгү чүвеге көзүлдүр-ле күш четпестей бердивис.

Начальниктиң чугаазында барымдаалыг чүүлдер черле бар. Кызылдың чурттакчылары чурттап орар хоорайының арыг-силиг турарынга сонуургалдыг. Оларны чүгле организастап, ээлчеглээри негеттинер. А хоорай Совети оон күзезиин бо айтырыгны кичээнгейлиг дашкаарлаткан, ону херекке албастай берген. Бистер бо хыналдага киржип турувуста, «Хоорай Совети чүгле митингилер, янзы-бүрү удурланыышкын чыскаалдарлары организастаарынга сөглежи берген, оон өске кылыр ажылы чок болган» деп чугаалар улустан дыңналып көөп турду. Ажык-чарлыг чорук, демократия деп чүве херек-ле ийнен, ынчаарга найысылалывыстың ниити хевирин, санитар байдалын экижидип алырынче кичээнгей салыр үе-шак хоорай Советиниң даргазы эш Слободчикова чедишпейн турар иргин бе?

Хыналдага киржип турганда мындыг айтырыг мээн сагыжымга кирип кээр болду: эргим кызылчылар, митингилер организастаарынга өйлешкен даргаларны канчаар бис. Тываның 70 чылының бетинде чаагайжыдылга талазы-биле субботниктерден кылыпсыывысса кандыгыл, мурнуку чаагай чаңчылывыс бар-ла болгай?

Бистиң ол эгелээшкинивисти өске черлер база деткий бээринге чигзинмес мен.

Санаа МААЛЫ.
(«Шынның» корр.)

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР КАБИНЕДИНДЕ

1992 чылда рынок харылзаалары тургустунар байдалдарда дегискээрлерниң, республикаларның болгаш ССР Эвилелиниң бүдүрүлге программаларын болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар көрүүшкүнүнерин ажылдап кылыр талазы-биле организастыг хемчеглер дугайында доктаалды ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди хүлээп алган.

Рынок харылзааларының байдалдарында ажыктыг ажыл-чорудулгага белеткелдиң үндезиннерин тургузар дээш бүдүрүлгелерниң, дегискээрлерниң, республикаларның, ССР Эвилелиниң бүдүрүлге программаларын болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар көрүүшкүннерин ылавылап тодаргайлаар талазы-биле ажылды доп-дораан калбартыры эргежок чугула деп, ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди санап көрген.

1992 чылдың бүдүрүлге программаларын тургузарын продукция бүдүрүкчүлериниң болгаш херегленикчилерниң аразында керээлерге үндезилээш, бүдүрүлге черлери боттандырарын доктаалда айытканы. Алыырларның болгаш дегискээрлерниң планнарын, эргелеп башкарылганың бүгү деңнелдеринге социал-экономиктиг хөгжүлдениң баш бурунгаар көрүүшкүннерин ажылдап кылырда, 1992 чылда күүседип кылыр бүдүрүлгелер аразынга чарылган керээлерни өскертпес болгаш баш бурунгаар көрдүнген балансыларга айтыр.

1992 чылда боттандырар кылдыр эргелеп башкарылганың бүгү деңнелдеринге айыттынган планнары болгаш баш бурунгаар көрүүшкүннерни чүгле адаандан эгелеп бүдүрүлге черлериниң тодаргай планнарын барымдаалап кылыр. Макроэкономиктиг (улуг азы кол) көргүзүглерни болгаш дүүштүрүлгелерни, а ол ышкаш экономиктиг база статистиктиг санаашкыннарны экономиктиг төп органнар экономика-математиктиг методтарны ажыглавышаан, бүдүрүлгелерниң планнарынга үндезилээш тодаргайлап боттандырар.

Күрүне херегледдеринге албан күүседир чагыглар талазы-биле продукциялар чорудуп бээриниң (ажылдар күүседириниң) номенклатуразын дыка кызырары болгаш хемчээлдерин шеглээри, бараан... тускайлап чорууп бүрүн хандырары, ниити-эвилелдиң болгаш республикаларның эргеажыктарын улам-на шын холбаштырары эргежок чугула деп, ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди санап көрген. Айыттынган чагыглары 1992 чылда чүгле чонну амыдыралын болгаш улус ажыл-агыйын хандырар системаларын ажылдаарынга, чурттуң камгаланыр аргазының болгаш айыыл чок чорууну эргежок чугула деңнелин деткииринге негеттинер продукцияга (ажылдары күүседииринге), а ол ышкаш чазактар аразының дугуржулгаларын ёзугаар даштыкыже бараанар чорудуп бээринге хевээр арттырар.

1992 чылда күрүне херегледдеринге продукция чорудуп бээриниң (ажылдарны күүседириниң) албан күүседир чагыгларының хемчээлдерин доктаалда тодаргайлаан. Ол хемчээл кодээ ажыл-агыйга хамаарыштыр — сөөлгү 5 чылда күрүнениң чылда ортумаа-биле садып алганының 70 хуузундан ажыг болбас.

Ниити-эвилелдиң болгаш республикаларның херегледдерин барымдаалап көрбүшаан, 1992 чылдан эгелеп продукцияның тодаргай номенклатуразын ёзугаар Эвилелдиң азы республиканың чаңгыс аай чагыын доктаалып тургузар.

Күрүне херегледдеринге продукция чорудуп бээриниң (ажылдар күүседириниң) чагыгларын кылырының, бүдүрүлгелерге чедирериниң чурумун, составын болгаш хемчээлдерин республикаларның чазактары тодаргайлап доктаадыр.

Республикалар чазактарынга дараазында чүүлдерни сүмелээн: продукция чорудуп бээринге (ажылдарны күүседиринге) республиканың чаңгыс аай чагыгларын кылырда, чонның херегдел бараанарын бүдүрер бүдүрүлге черлериниң, агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының материал-техниктиг херегледдерин бирги ээлчегде хандырарының эргежок чугулазын барымдаалап көөр; агроүлетпүр комплекизинге ол херегледдерни баш бурунгаар көрүүшкүннерге болгаш планнарга тускайлап айтыр: бичии уругларга херегдээр бараанарны, оларның аъш-чем аймаан болгаш эмнерин чорудуп бээриниң чагыгларын тодаргайлап доктаадыр.

ССРЭ чазааның болгаш республикалар чазактарының дугуржулгаларынга үндезилээш, аъш-чем аймааны, кодээ ажыл-агый чиг эдин, чонну аъш-чем эвес херегдел бараанарын (даштыкыже үндүрерин база) ниити-эвилел херегледдеринге чорудуп бээрин боттандырарының практиказын 1992 чылда хевээр арттырары, улам-на калбартыры чугула деп санап көрген.

Аъш-чем аймаан, тараазы, белоктуг мал чемнерин, кодээ ажыл-агый чиг эдин, а ол ышкаш чонну аъш-чем эвес херегдел бараанарын чорудуп бээр дугайында эвилел-республиканың ындыг дугуржулгазының тодаргайлалын 1991 чылдың июль 15-ке чедир ажылдап кылырын ССРЭ-ниң Планнаашкын болгаш баш бурунгаар көрүүшкүн министерствозунга, ССРЭ-ниң Аъш-чем курлавырларын садып алыр талазы-биле күрүне комитединге, ССРЭ-ниң Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунга даасkан. Ол төлевилелди республикаларның хамаарышкан органнары-биле кады ажылдап кылыр.

Республикалар аъш-чем, тараа, белоктуг мал чемнерин, кодээ ажыл-агый чиг эдин ... калар аразынга орнажылгага азы ССРЭ-ниң күрүне эргелел башкарылгазының төп органнарының киржилгезинге үндезилээш, боттары бот-тускайлап хандырар. Ынчаарга бүдүрүлгелер бодунуң продукциязын республикадан дашкаар херегленикчилер-биле чарган керээлер ёзугаар сайгарар эргелиг.

Бүдүрүлгелер бодунуң продукциязын бот-тускайлап сайгарарынга эргежок чугула байдалдарны тургузар соруулга-биле ниити-эвилелдиң болгаш республикаларның экономиктиг органнары керээ өртектериниң 1992 чылда ажыглаарын чайгылыш чокка калбартыр талазы-биле практиктиг хемчеглерни боттандырар.

Доктааттынган (башкартынар) өртектер-биле продукция сайгарарынга хамаарышкан даңзызы 1992 чылдан эгелеп кызырап болгаш ук даңзыны оталга-энергетиктиг курлавырларның эң чугула хевирлериңбиле продукцияның өске-даа хевирлери, а ол ышкаш чонну херегдел бараанары-биле кызыгаарлап шеглээр.

Бүдүрүлгениң структура эде тургустунуушкунунга, ажылдап турар бүдүрүлгелерни техника-биле эде дерииринге база чаартырынга экономиктиг немелде аргаларны тургузар, оларның ажылгыр идепкейлиниң бедидер соруулга-биле дараазында чүүлдерни боттандырары чугула деп санап көрген:

а) амортизация фондуларының бүгү хөреңгилерин бот-тускайлап башкарып ажыглаар эргени бүдүрүлгелерге тыпсыр, бюджеттен дашкаар ажыглаар фондуларынче ук хөреңгилерни шилчидерин соксадыр;

б) орулгага үндүрүг онаарының чурумунга өскерилгелерни киирер. Инвестицияга (бүдүрүлгелерни техника-биле дерииринге, чаартырынга, амгы үениң продукцияның болгаш технологияларның чаа хевирлерин шиңгээдип алырынга, аъш-чем аймаан, эмнерни болгаш чонну херегдел өске-даа бараанарны бүдүрериниң организастаарынга, хоорачиг эт курлавырларын тывыарын көвүдедиринге) ажыглаттынган акша-хөреңгилерни орулга составындан уштур;

в) үндүрүг онаарындан дараазында орулгаларны хоостаар:

аъш-чем продуктуларын, чонну херегдел бараанарын, бичии уругларга херектиг бараанарны бичии уругларның аъш-чемин, эм аймаан мурнуку чылдаазындан көвүдедир бүдүрген түңнелинде алдынган орулга;

агроүлетпүр комплекизиниң адырларынга бүдүрүлге болгаш социал ужур-дузалыг тудугларны, чонну херегдел бараанарын, эм аймааны бүдүрери-биле холбаалыг объектилерни, а ол ышкаш чуртталга бажыңнарын, бойдус камгалаар объектилерни керээде айыткан хуусаада берип кылганындан алдынган тудуг организацияларының орулгазы;

г) ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың октябрь 25-те № 1080 доктаалы-биле көрдүнген орулга деңнелиниң хемчээлин ажыпышаан керээ өртектерин (тарифтерни) ёзугаар продукцияны сайгарганындан кирген орулга.

1991 чылдың ийиги чартыында Эвилел бюджедин тургузарда, үстүнде көрдүнген өскерилгелерни барымдаалап көөрүн ССРЭ-ниң Саң министерствозунга даасkан.

Чонну хандырып, чонну херегдел бараанарын, аъш-чем аймаан бүдүрүп, кодээ ажыл-агый чиг эдин болбаразырадып турар бүдүрүлгелерни, үлетпүрнү, тудугну болгаш транспортту улуг эвес бүдүрүлгелерин бирги ээлчегде чурум ёзугаар хуужудары эргежок чугула деп санаан.

...бүдүрүлгелерни акционерлиг ниитилелдер, ажыл-агый эштежилгелери, коллективтиг (чонну) болгаш аренда бүдүрүлгелери болдурарын чайгылыш чокка чорудар.

Кодээ ажыл-агыйга бүдүрүлге харылзааларын эде тургузарынче, күш-ажылчы коллективтерниң чөпшээрежилгези-биле ээзиш орулгалыг болгаш карылгалыг колхозтарны, совхозтарны моон сонгаар кооперативтер ассоциацияларын, тараачын ажыл-агыйлар, акционерлиг ниитилелдер арендаторларның коллективтери, эштежилгелери, рынок хевирлиг өске-даа агроүлетпүр тургузуглары болдурарынче, күрүне өнчүзү күш-ажылчы коллективтерже шилчииринге чигелделиг байдалдарны тургузарынче онза кичээңгейни угландырган.

Бүдүрүлгелерни күрүнениң эвес болдурарының болгаш хуужударының эвилел-республика фондузун тургузары эргежок чугула деп санап көрген. Ол фондунуң чаңгыс аай агар саннарын ССРЭ-ниң банкыларының бүгү албан черлеринге ажыдар, бүдүрүлгелерни күрүнениң эвес болдурганындан болгаш хуужутканындан кирген акша-хөреңгилерниң учедун организастаар.

Бо доктаалды боттандырарынга эргежок чугула материалдарны белеткээриниң болгаш киирип келириниң, 1992 чылда социал-экономиктиг хөгжүлде планнарының база баш бурунгаар көрүүшкүннерниң төлевилелдерин чогаадып тургузарының графигин ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди бадылаан.

ХӨГЖҮЛДЕНИҢ 50 ЧЫЛДАРЫ

Өвүрнүң ажыл-ишчилери районнуң тургустунганындан бээр 50 чылын демдеглеп турар. 1941 чылдың май 24-те Тыва Арат Республиканың Бичи хурал Президиумунуң хүлээп алган чарлыын ёзугаар Барыын-Хемчик кожуунундан Саглы сумузун, Чөөн-Хемчик кожуунундан Солчур сумузун, Улуг-Хем кожуунундан Дус-Даг болгаш Чылааты сумуларын ангылаашкаа Өвүр деп аттыг, Хандагайты төптүг кожуунну тургускан.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының тиилелгезиниң оон ачызында Тывага 1921 чылда өскээн улусчу революция өвүржүлерниң салым-чолу, төөгүзү-биле доп холбаалыг.

Тыва республиканың хөгжүлдезиниң төөгүлүг 70 чылдарының иштинде арат-даа, совет-даа үелерде акы-дуңма-лышкы совет чоннуң ачы-дузазын, оларның интернационалчы деткимчезин өвүржүлер бетин-биле үнелеп турарлар. Районнуң тургустунгаш эрткен келген төөгүзүн хөгжүлдениң 50 чылдары деп чоргаарал-биле санап болур.

1944 чылдың июль айның чизези-биле алырга, районнуң чурттакчы чонунуң саны 3800 хире кижи турганындан 9515 чедир өскен. Шаанда-ла, амгы-даа үеде районнуң экономиказының кол алыры мал ажылы болуп турар. 1944 чылда районга 48953 баш шээр мал, 14671 бода мал турган болза амгы үеде районда чоннуң хууда малы-биле катай алырга 137767 баш шээр мал, 14836 баш мыйыстыг бода мал бар.

Районнуң чурттакчы чонунуң билиг-мергежили бедээн. Район тургустунуп турда 4 эге школага 320 өөреникчи өөренип турган, ында долу эвес ортумак эртемниг 19 башкы ажылдап турган. 1944 чылда бежик чонунуң бижик билири 66 хуудан ашпайн турган болза, 1989 чылда болуп эрткен бүгү-эвилел чизезиниң түңнелдери-биле алгаш көөрге, районнуң чурттакчы чонунуң 20 хардан өрү назылыгларының 64 хуузу дээди болгаш ортумак эртемниг болуп турар.

Амгы үеде районда улус ажыл-агыйының бүгү адырларында 363 дээди, 731 тускай ортумак эртемниг специалист бар. Районнуң 6 школазында 2336 өөреникчи өөренип турар. Амгы-амгы чылдарда районнуң школаларынга өөренип чораан, ам эртемденнер, сураглыг кижилер апарган Өвүрнүң үндезин чурттакчылары хөй. Оларга филология эртемнериниң кандидады Доруг-оол Монгушту, төөгү эртемнериниң кандидады Монгуш Маңнай-оолду, техниктиг эртемнериниң кандидады Бузур-оол Доржуну, дыл эртемнериниң кандидаттары Яков Хертекти, Чүргүй-оол Доржуну, физика-математика эртемнериниң кандидаттары Орлан Бузур-оолду, Борис Кара-Салды хамаарыштырып болур.

«Хүндүлел Демдээ» орденниң эдилекчизи Шарый-оол Владимир, Күш-ажылдың Кызыл Туг орденниң эдилекчизи Монгуш Сечиней, Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкылары Доңгак Кызыл-Уруг, Сюзюп Доңгак, Ховалыг Кертик-оол, Таңгай-оол Нина, Доңгак Зинаида, улус өөредилгезиниң тергиин-нери Дамба Долур, Арат-оол Монгуш, Ондар Өзүр, Достай Таракпан, ССРЭ-ниң улус депутады, Саглы ортумак школазының директору Доңдуп Марый-оол болгаш өскелер-даа анык салгалды кызымаккайы-биле өөредип, кижизидип чоруурлар.

Район тургустунуп турда сумулар төптеринге чүгле кызыл-бөлүңнер турган болза ам бо хүннерде 6 культура бажыңы, 2 клуб, 2 автоклуб, 7 кинотургузуг, уругларның уран чүүл школазы оон үш салбыры ажылдап турар. Культура шугумунда ажылдап турар 56 кижиниң 21-и дээди, 8-и тускай ортумак эртемниглер. Оларның иштинден Ооржак Биләна, Куулар Розалия, Хертек Чечек, Сат Алевтина, Хомушку Демир-оол болгаш өскелер-даа ажылынга кызымаккай чорууп көргүзүп, чоннуң хүндүткелин чаалап алганнар. Монгуш Валерийге Куулар Германга үнүгуп республика көрүлдезиниң шаңнал дакпыр лауреады «Буланныгның эдискизи» болгаш Тывага ээзди оолдарның «Кара-Дуруяа» хөөмей, сыгыт ансамбльдериниң ат-сура чүгле районда эвес, республикада билдингир алгаан. Өвүр чоннуң тыва чечен чогаалының болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн киирген. Тыва чечен чогаалдың үндезилекчизи, Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оол, Тыва АССР-ниң улустуң артизи, тыва шии чогаалчының үндезилекчизи Виктор Көк-оол, оларның салгакчылары Доңгак Бегзиң Тулуш Кызыл-оолду, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Саяны Кызыл-оолду чоргаарал-биле адап болур. Чогаал ажылынга идепкейлиг ажылдап чоруурларга Владимир Серээсол, Монгуш Доржу, Элмира Доңгак, Куулар Николай болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Күш-культура болгаш спорт ажылы сөөлгү чылдарда улуг сайзыралды алган. Бисте 11 күш-культура коллективтери бар. Районда ССРЭ-ниң 12 спорт мастери, РСФСР-ниң 4 спорт мастери, спорт мастеринге 27 кандидат бар болуп турар.

Чоннуң болгаш ие, чаштың кадыкшылының камгалалы районнуң партия, совет органнарының, кадык камгалал ажылдакчыларының кичээнгейинде турар. 1945 чылда районга 10 ажыг кижи чытар чаңгыс эмнелгеге, 2 фельдшер-акушер пунктузунга чүгле 1 фельдшер ажылдап турган болза, амгы үеде районнуң 110 ажыг улус чыдар бир топ, ийи участок эмнелгези, 3 фельдшер-акушер пунктузу бар. Ында 11 дээди эртемниг эмчи 106 тускай ортумак эртемниг кадрлар чоннуң кадыы дээш ажылдап турарлар. Оларның иштинде хөй чылдарда чонга бараан болуп, чоннуң кадыы дээш кызымаккай ажылдап чоруурларга Михайлов Рев, Монгуш Оксана, Кара-Сал Норлуп, Слекпит Уйнук, Доңгак Кагкыс, Монгуш Зинаида болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Район тургустунуп турда, республика-биле болгаш өске районнар, сумулар аразынга чүгле аъттыг, чадаг аргыжар турган болза, амгы үеде Өвүр-биле республика төвү, сумулар аразында пассажирлер аргыштырылгазын «Л-410», «АН-2» деп самолёттар болгаш автобустар хандырып турар апарган.

Районда тудуг организацияларының баазазын экижиткениниң ачызында чыл санында хөй чуртталга бажыңнары культура, албан черлериниң тудуглары, мал кажааларлар ажыглалга кирип турар апарган. Районга тудуг ажылының хөгжүлдеринге бодарындың үлептиг үлүүн киирип келген тоочун тудугжулар Иргит Зиил-оолду, Сат Шыырапты, хакас националдыг Чеботыни, Куулар Сүге-Маадыны, Монгуш Мунзукты, Ооржак Кичикти, Ойдуп Александрны, Ооржак Чатпар-оолду, Монгуш Серенниң Монгуш Анайны дээш өскелерни-даа чоргаарал-биле адап болур.

Бөвүрнүң кызымак күш-ажылы-биле чоннуң хүндүткелин чаалап алган, Ленин, Октябрь революциязы орденнери эдилекчизи, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Монгуш Хенче-Караевич Намбазал, «Хүндүлел Демдээ» орденниң Күш-ажылчы алдар орденниң III чергезиниң эдилекчизи, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Хүн-оол Ховалгович Кара-оол, Улуг-Тыва чаңнаан найыралы орденниң эдилекчизи, малчын Доңгак Чбалович Балы-Суур, «Хүндүлел Демдээ» орденниң эдилекчизи, тракторист Ооржак Чозарович Долуй-оол, Күш-ажылдың Кызыл Туг орденниң эдилекчизи, садыгжы Эрен Балтыровна Бүрбү дээш мышкаш ат-сураглыг кижилер районда хөй.

Кажан фашистиг Германия акы-дуңма ССРЭ-же халдап кээрге өвүржүлер аназ көрүп орбааннар. Он эрес-дидим эки турачы оолдарын фронтуже аткаарып, хөй мал-маганын чалыг ниити фронтуга дузалаашкы кылдыр чорудуп турган.

Дайынның хоочуннарындан бистиң аравыста Монгуш Далва Шинниковна биле Монгуш Бичи-оол Дагбаевич чурттап чоруурлар болгаш аңгыг салгалды кижизидериниң херээнге улуг салыышкынын киирип турарлар.

Районнуң тургустунганындан бээр партия чүс чыл оюн демдеглеп эрттирип тура, оон үндезилекчилери баштайгы кожуун даргазы Монгуш Дамдынны, ТАРН-ның Өвүр кожкомунуң бирги секретары Куулар Агбаан-Шыыраптуны, районнуң социал-экономиказын көдүрүп, быжыглаарының херээнге хөй чылдарда салыышкынын киирип келген партия, советтер ажылдакчылары Лопсан-Серен Ондарны, Бойду Николаевны, Николай Федоровту, Семис-оол Александрны, эмчилер Вера Тутачикованы, Монгуш Сендажыны, башкылар Иван Яблонскийни, Виктор Ермаковту, Валентина Ивлеваны, Мария Солоповаиы, Тамара Елькинаны болгаш өскелерни-даа сактып адаары өөрүнчүг.

Өвүржүлер үениң бергезин, харысалгалыын ханызы-биле медереп билбишаан, улусчу революцияның 70 чылын төлептиг уткуур, улус ажыл-агыйының быжыг, чаңгыс аай хөгжүлделиг чорууп хандырар, 1991 чылдың бирги чартыын болгаш чылдың планныг онаалдаларын адырлар аайы-биле күүседир, келир кыштаглаашкынга идегелдиг магадылалдыг тургузар дээш ажылдап турарлар.

Эрес-оол МОНГУШ,
РСФСР-ниң Компартиязының Өвүр район комитединиң секретары.

НОГААЖЫЛАРДА

Звеножу-биле чугаа

Кызыл районда ногаа ажыл-агыйлыг «Кара-Хаак» совхоз бо чылын күрүнеге ниитизи-биле 1500 тонна хире ногаа аймаан дужаар хүлээлгени алган. Бо белен эвес ажылды күүседир дээш ажыл-агыйның ногаажылары, специалистери бо хүннерде бүгү аргаларны ажыглап, чай чок бачым ажылдап турарлар.

...Кара-Хаак паромун кешкеш, теректерлиг арыгдан үнүп көөрге-ле, совхозтуң ногаа шөлү алышта дег чаттылып келир. Бо хүннерде анаа барган кижи шөлде турусткан суггарылга дериглгедеэйлиг ол-бо талаларынга ажылдап турарын, ногаа олурткан кижилерни дораан эскерип каар. Ынчаарга эрткен чылдың ногаажылар аразынга совхозтуң тиилекчизи — Татьяна Чарашпанның база Валентина Горованның болгаш Фаина Бардыкованың удурткан ногаажылар звенозу частан эгелээш күскү дужут ажаалдазы доозулгуже чедир ажылдап турарлар.

Совхозтуң хоочун ногаажызы, звено удуртукчузу Татьяна Чарашпан-биле ужуражып, оларның звенозунуң ажылдап турарының дугайында сонуургаан мен.

— Бистиң звеновуста шупту 29 кижи бар бис. Эрткен чылын звеновус 1100 тонна ажыг огурецти, капустаны болгаш өске-даа ногааны өстүрген. Кызылче болгаш районнарже чоруткан бис. Ындыг-даа болза, манаа ындан 200 тонна хире капуста аргып каарга, дужаар чер чок болганы-биле совхозта кас фермазынга дег кылдыр киирипкен бис. Чүге дизе Кызылдың чем садыгларынга дужаарга албас, калгалаар чер чок-тур дээн-дир. Чадашкаш, Хакасияның Аскиз районунче-даа чорудуп турувус. Хөй ногааны өстүрүп, чарыгдалды, күштү үндүрүп тургаш, ажаап алырга, ону хулаазалыр чер чок боорга, дыка-ла мудангыг боор-дур — деп, Татьяна Шанчыновна чугаалады.

Звено кежигүннери бо чылын ол бүгүнү өөренип көргеш, совхоз-биле керээни арай ээзжеткен. Оон түңнелинде 506 тонна капустаны, 7 тонна огурецти, 8 тонна помидорну, 4-4 тонна морковьту болгаш свекланы база 8 тонна кабачкини дужаар хүлээлгени алган. Звено бо хүннерге чедир 20 гектарда капустаны, бир-бир гектар шөлде огурецти болгаш помидорну база бир га ажыг черде өске-даа ногаа аймаан тарып олурткан.

— Силер ам помидорну тарып турар-дыр силер, оон сыптарын бодунар өстүрген силер бе? — деп айтырдым.

— Помидорнуң олуртур сыптарын чыл бүрүде өске черлерден садып ап турар бис. Бо чылын ону алган акшавыстан (авансыдан) чарыгдал үндүргеш, Саяң артындан алдывыс. Оларны теплицада ажаап турар.

Ногаажылар июнь айның эге хүннеринден олуртулганы эгелей берген. Звеножунуң чугаазы-биле алырга, ажылды кыска хуусаада шыңарлыг чорударынга шаптыктап турар чүүлдер бар. Чижээлээрге, хүндүс ажылдап турар үеде суггат кылыр дээрге, электри энергиязын доктаадыптар. Оон түңнелинде суг сордурар насос станциязы шак-шагы-биле туруптар. Ногаажыларга ажылдап кедер тускай хептерни амга чедир бербээн. Ону «Кызыл» агрофирма мыңчага чедир чорутпаан.

Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн ногаажы звенога бир тракторну бээр боол аазааш, ону күүсетпейн турарын Татьяна Шанчыновна база чугааланы. Эрткен чылын эки ажылдааны дээш, чамдык ногаажыларга чиик автомобильдер садарын аазааш, ону база уламчыктырып турбут берген.

Звеножунуң база бир хомудап чугаалап турар чүүлү — ажылчыннарның талазындан эмчилеп алыры. Чүге дээрге эртенден кежээге чедир шөлге ажылдааш, суурга кээрге, эмчиниң ажылдаар шагы төне берген болур. А бригадага эмчилер чаңгыс-даа катап кээп көрбээн. Ажылчыннарның ам кылып турар ажылы — ногаа олуртулгазын доңгайып алгаш кылыр апаар. Изиг хүнде ынчаап ажылдап кээрге, чамдык кижилерниң хан базыышкыны улгадып, ылангыя назы-хары улгады берген улуска берге болуп турар. Ынчангаш Кара-Хаак суурда участок эмнелгезиниң эргелекчизи Көк-оол Маады ногаажыларга болгаш өске-даа ажылчыннарга профилактиктиг дузаны чоокку үеде дарый көргүзер болза эки.

Аъш-чем-биле ногаажыларны хандырып турары четпес. Чүге дизе бригадада столоваяның ажылдавайн турарындан улус чемин боттары бажыңнарындан ап алгаш, соок хевээр черге чип, изиг шай ишпейн турар. Совхозтуң удуртулгазы ногаажыларга бо талазы-биле дурген дузаны чедирер апаар.

Бо четпестерни улуг күш үндүрүп турбайн шиитпирлеп алырының аргалары бар. Ынчан кижилерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдал тургустунар. Кара-Хаактың ногаажылары олуртулганы бо хүннерде доозуп турар.

Виктор КАРА-САЛ.
(«Шынның» корр.)

Улустарның аас чогаалының делегей чергелиг фестивалы

НАЙЫРАЛДЫ ЫРЛАЖЫЫЛЫ

Тыва АССР-ниң найысылалы Кызылга улустарның аас чогаалының делегей чергелиг фестивалы дүүн эгелээн. Ында Моол Арат Республиканың Баян-Өлгий, Хубсугул, Ковд, Завхан, Увс аймактарының аас чогаал ансамбльдери база хүрежир мөгелери, Хакасияның, Красноярск крайның, Бурятияның, болгаш Тываның чамдык аас чогаал ансамбльдери фестивальга киржири-биле чедип келген. Найыралчы хавылзаа, бот-боттарын билчир чорук, уран чүүл талазы-биле арга-дуржулга солчулгазы эгелээн.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуралдаар залының республиканың культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар партия, совет органнарының болгаш чогаадыкчы организацияларның удуртукчуларының киржилгези-биле фестивальга хамаарыштыр хуралды эрттирген. Аңаа өске черлерден аалдап келген төлээлерниң удуртукчулары база киришкен. Тывада улустуң аас чогаал хогжүлдезиниң дугайын чыылганнарга республиканың Улусчу чогаалынга болгаш культура-чырыдылышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң чанында тургустунган аас чогаал клувунуң директору Лариса Артына тайылбыр кылган. Ол талазы-биле ажыктыг сүмелерни Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Александр Даржай, Тываның ном үндүрер чериниң директору Матпа Хомушку, рессопорт комитеттиң даргазы Сергей Ооржак болгаш өскелер-даа берген. Культура министриниң оралакчызы Анатолий Серен фестивальның канчаар эртери, чүнү кылырын, чогаадыкчы ажылдар дугайын чыылганнарга таныштырган.

Хоорайның чурттакчылары-биле аалчыларны таныштырар сорулга-биле найысылалдың беш черлеринге каттышкан улуг концерттерни дүүн организастаан. Кызылдың автотехникум чанынга шөлге Моолдуң Завхан аймаанын, Хакасияның «Жарки», Улуг-Хемниң «Амырак» ансамбльдериниң концертин чыылганнар улуг сонуургал-биле көрген. Хоорайның мурнуу-чөөн чүгүнге Убса-Нур аймактың, Өвүрнүң «Булаңныгның эдискизи», «Мөңгүлек» аалчылар бажыңының чанынга Баян-Өлгий аймактың, Хакасияның «Ульгэн», Барыын-Хемчиктиң «Хемчик», Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда салбырының чоогунга Хубсугул аймактың, Бай-Тайганың «Мөңгүлектиң сыры», «Пионер» кинотеатрының чанынга Ковд аймактың, Красноярскиниң «Ярмарка» ансамбльдериниң каттышкан солун программалыг концерттерин кызылчылар болгаш аалчылар улуг магадал-биле көөр аргалыг болган.

Делегей чергелиг улустуң аас чогаал фестивалынга чалаткан 200 ажыг янзы-бүрү аймак-сөөк кижилер хоорайның төп кудумчулары-биле эгин кожа, чүрек чаңгыс чыскаалыпкаш, В. И. Ленинниң адын эдилээн шөлге чыглып келгеш, Ленинниң тураскаалынга чечектерни салган. Оон соонда аалчылар, улустуң аас чогаал ансамбльдериниң артистери хоорайның төөгүлүг, тураскаалдыг черлери-биле аян-чорукту кылган. Олар Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге барып, тыва улустуң бурунгу төөгүзү, эрткен амыдырал-чуртталгазы-биле таныжыпканнар. Аалчыларны чер бүрүзүнге Культура министерствозунуң ажылдакчылары үдеп, Тываның дүүнгү, бөгүнгү, даартагы амыдыралы-биле таныштырып, найыралчы харылзааны быжыглап, арга-дуржулга солчуп, ажык чугааны кылып турганнар.

Чалап келген аалчыларывыс Культура болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгынга барып сейгүстеп, парктың ташты шөлүнге аалчыларга тураскааткан аас чогаал болгаш рок-бөлүктер ансамбльдериниң концертин көрген. Оларның уран талантызын, онзагай сыгыт-хөөмейин, таныш-самын аалчылар улуг өөрүшкү-биле көрүп, улустуң аас чогаалының республикада бедик сайзыралын үнелээн. Концерт соонда бүгү киржикчилерниң киржилгези-биле найыралдың танцызы болган.

Делегей чергелиг фестивальдың канчаар эгелээнинге хамаарыштыр культура министри Чылгычы Ондар мээн сонуургаан айтырыымга мынчаар харыылады:

— Көрүңер даан, делегей чергелиг фестивальды эрттирери ындыг-ла амыр эвес. Чурттуң рынокче шилчип турар үезинде сан-хөө айтырыы дыка нарын, берге. Оон-на уламындан боор Кыдат Улус Республикада чурттап турар тыва моңуже чалалганы чоруткан бис. Оларның келбээни хомудалдыг болду. Даг-Алтайның улузу база келбейн барды. Ынчалза-даа фестиваль организастыг, оюн-тоглаалыг, найыралчы байдалга эртер. Культура министерствозунуң ажылдакчылары фестивальды бедик деңнелге чорудар дээш бүгү-ле хемчеглерни алган.

Тывага бир-ле дугаар аалдап келген Хубсугул аймактың төлээлериниң удуртукчузу, Улан-Удэ хоорайга Чөөн-Сибирьниң культура институдун дооскан, амгы үеде аймактың культура килдизиниң эргелекчизи Бямбажав Зоригттен ол аймактың тывалары келген бе дээрзин сонуургадым:

— Бис 18 бот-тывызыгыр артистер силерже аалдап чедип келдивис. Бистиң аймакта 110 муң ажыг кижи чурттап турар. Тывалар бисте бар. Олар аймактың соңгу-барыын талазында, барык-ла Тыва-биле кызыгаарда мөңгү доштарлыг, кижи чедер аргажок тайга-сын черде бир суму болуп чурттап чоруур. Олар колдуунда ивижилер-дир. Ол тываларны бис шаандан дээр улус бис. Ырак-узак болгаш чедип ап шыдаваанывыска хомудап келдивис. Чаа-ла келгеш болгаш Тыва-биле амдаа чадир таныжып ап шыдавадывыс. Чүгле эскерген чүвем, кончуг хүндүлээчел чоннуң. Бистен бир мөге хүрешке киржир. Фестивальга чаладып келгенивис бисте улуг күндүткел, аас-кежик деп сакап тур бис — деп, ол харыылады.

Завхан аймактың культура килдизиниң эргелекчизи Сандагдорж Нацалдорж чугаага киржи каапты:

— Бистиң аймактан 18 кижи, үш мөге келген. Фестивальга келгеш, чаа-чаа өңнүктерни тып ап тур бис. Бистиң чурттаарывыска таарымчалыг байдал тургустунган-дыр. Оюн-тоглаазы-биле найыралчы тыва чоннуң өртүр дээш шылырак белеткенген бис. Баштайгы концертивисти чон улуг сонуургал-биле көрдү. Аңаа өөрүп тур бис.

Улустуң аас чогаал фестивалы дүүн Кызылга баштайгы хүнүн ындаар эгелээн. Фестиваль уламчылавышаан.

Срыг-оол КУУЛАР.

ЧРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ИЮНЬ 29

ЕИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.3онцерт. 6.45 Мультфильм. 7.30 Ритмниг гимнасти 8.00 Эртенги хөглүг прогр. 8.30 ТМА. 8.45 Уруг фильм. 10.00 «Тывынчорук болгаш кончаа сүрүгү». 10.30 «Эртенги сылд 11.30 «Овур-хевир». 12.4 Режиссер Б. Шамшиевтиң ьмнери. 14.30 Женя Белс ырлаар. 15.00 ТМА. 15.15 Кинопрограмма. 16.50 Канаданың национал байырлалы — Канаданың хүнүнге. 17.35 «Майя ары». Хөй серияныг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Делегейниң аас чогаал фестивалы. 19.40 Фотоконкурс. 19.45 «Күзел бүтпейн турда». Уран-чечен фильм. 21.00 Үе. 21.40 «Чугула интервью». 21.55 Өг-бүле телевикторниназы. 22.55 «Ыры дугайында сактыышкын». 23.25 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 00.55—02.15 «Күзел бүтпейн турда». Уран-чечен фильм.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кадыкшыл». 8.45 «НЛО: чарлаваан аян-чорук». 12-га дамчыдылга. 9.45—12.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 12.15 «Дириг амытаннар аймаа». 13.45 «Дем каттыжылгазы» видеоканал. 16.00 Телерадиоконкурстуң дипломантызы ырлаар. 16.10 Волейбол. Делегей лигазының бирги чери дээш. 17.10 Коллаж. 17.15 Спортту бүгүдеге. 17.30—19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.30 Барымдаалыг фильм. 19.15 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязындан. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Теннис. 21.00 Үе. 21.40—23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 21.40 «Музыка агентствозу». 23.00 Медээлер. 23.15—00.20 Спорт программазы.

ИЮНЬ 30

ИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.Телефильмниң баштайгы үзүү. «Кандыг чурттап чор, Наканно?» 7.00 «Эртенги сылдыс». 8.00 «Сафор». 8.30 «Биржа дугайы медээлер». 8.45 «Спото» тиражы. 9.00 «Эр эрте». 10.00 «Ада-чурт бараан болуушкуну». 11. Эртенги хөглүг прогр. 11.30 «Дириг амытаннар аймаа». 13.00 Концерт. 13.1 «Марафон-15». 14.25 «Мэ кноскизи». 14.55 «Үш хөй—делегей чаңгыс». 15.00 ТМА. 15.10 Эстрада-спорт программазы. 17.10 «Кедээден дамчыдылга». 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур..» 19.00 Мурнуу Африка Республиканың бөгүнгү амыдыралының дугайында. 19.40 Поэзия минуталары. 19.45 Уран-чечен фильм. 21.00 Үе. 21.40 «Чүү? Кым? Кажан?» 4-кү үндүрүлгези. 23.10 Хронограф. 23.25 «Парадиз-коктейль». 00.25 «Кино, ынакшыл болгаш ..фантазия». 01.20 — 02.40 «Ынак эвес болзуңза, дыңнава».

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже чыскаалыңар! 8.15 Мультфильм. 8.30—10.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 10.30 Мультфильм. 10.40 Бүгү-эвилел конкурузу. 12.10 Режиссер Ю. Ледникиниң фильмнери. 12.30 Теннис. 13.30 «Дем каттыжылгазы» видеоканал. 16.00 — 17.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.45 «Өг-бүле» телепрограммазы. 18.45 «Автор телевидениези». 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.00 Медээлер. 20.15 «Автор телевидениези». 21.00 Үе. 21.45 Коллаж. 21.50—00.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 Кинограф. 2-ги үндүрүлгези. 00.00— 01.05 Баскетбол талазы-биле чемпионат.

Бөгүн—Чогаадыкчының болгаш рационализаторнуң хүнү

ЭРГЕЛЕРИН КАЛБАРТКАН

Чогаадыкчының болгаш рационализаторнуң бо чылгы хүнү чогаадылга ажыл-чорудулга дугайында Хоойлу хүлээп алдынганы-биле онзагай. Чогаадылга ажылынга тура-сундулуг кижилерниң үш-ле манап келгени Хоойлузу июль 1-ден эгелеп күштүг апаар. Чогаадыкчыларга, рационализаторларга чаа хоойлу чүнү бергенил?

Хоойлу бүдүрүлгелерниң чаа чүүлдер чогаадырынга болгаш оларны ажыглаарынга экономиктиг сонуургалын болдурган. Моон мурнунда кандыг турдук? Үнелиг рационализаторжу санал киирген азы чаа чүүл чогааткан чилелиң холга алыр. Оон ынай чогаадылганың херек кырында ээзи күрүне апаар, ону канчаар сайгарарын, ажыглаарын чүгле ол шиитпирлээр. Күрүнеден өске ук чогаадылгага эрге кымга-даа турбаан.

Чаа хоойлу ёзугаар чогаадылганың авторунга ССРЭ-ниң Күрпатентизи патент тыпсыр. Чогаадылганы канчаар сайгарар эрге ам чүгле авторга азы солуп турар кижиге кээр. Чогаадылганы садарын азы ону ажыглаарынга лицензия (чөпшээрел) бээрин патент эдилекчизи болу шиитпирлээр. Чогаадылганы ажыглаар күзелдиг бүдүрүлге чери азы тускай хамаатылар патент эдилекчизи-биле лицензия керээзин чарар. Чүгле ынчан оон чогаадылгазын ажыглап болур. Патент эдилекчизиниң чөпшээрели чокка оон чогаадылгазын кымның-даа ажыглаар эргези чок. Чогаадыкчының тывыскан патент ССРЭ-ниң Күрпатентизинче билдиришкин киирген хүнден эгелеп, 20 чыл дургузунда күштүг болур. Патент эдилекчизиниң чогаадылганы ажыглаар эргезин хажыткан кижиге хоойлу ёзугаар харысаалганы онаар. Өске кижиниң чогаадылгазын азы ажыдыышкынын бодунуу кылдыр шиңгээдип алган таварылгада база харысаалга улуг.

Бүдүрүлгениң чогаадылга ажыглааш, киирип алган орулгазынга 5 чыл дургузунда үндүрүг онаавас. Патентилеп каан чогаадылганың дузазы-биле чаа техника бүдүрүп турар биче бүдүрүлгелер база ол-ла хуусааның дургузунда үндүрүгден хостаар.

Автор кижи чогаадылгазының нептеридилгеге белеткел ажылдарынга керээлиг байдалга киржир эргелиг болгаш ол үениң дургузунда ону ажылындан хосты азы долузу-биле хостаар. Ынчан ол ажылдап турган үезинде ап турган шалыңындан эвээш эвес акшаны алыр ужурлуг. Чогаадыкчылар, ажылдакчылар, рационализаторлар штат кызырлыышкынынга таварышпас.

Чогаадылга авторлары немелде чурттаар шөлү алыр барымдаалыг. Патентиниң күштүг болуп турар үезиниң дургузунда чогаадылганы ажылга үндээни-биле кирген орулганың 15 хуузундан эвээш эвес шаңнал акшаны тывсыр. Бир эвес чогаадылганың ажыктыы орулга-биле санаттынмас чүве болза, продукцияның бот-үнезиниң кемзээлиниң 2 хуузун авторга төлеп бээр. Авторга шаңналды чыл төнген санында үш айдан оралдатпайн төлеп бээри көрдүнген. Бир эвес бүдүрүлге чери ол хуусааны шөйүп турду бээр болза, узамдыкан бир хүн дээш-ле авторга 0,01 хуу хөөнү алыр ужурга акшазының кырынга немей төлээр.

Бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери рационализаторларның чогаадыкчы ажылдаарынга бүгү таарымчалыг байдалдарны тургузуп, оларның хөй-нийти организациязын деткимчени көргүзер. Чогаадыкчыларның болгаш рационализаторларның Бүгү-эвилел ниитилели элзэ организастыг, материалдыг, техниктиг болгаш өске-даа дузаны чедирер, оларның эргелерин болгаш хоойлу-дүрүм ёзугаар сонуургалдарын камгалажыр, чогаадылга талазы-биле хоойлу-дүрүмнерниң күүселдезиниң хөй-нийти контролюн боттандырар.

Ынчангаш чогаадыкчыларның эрге-ажы ам хоойлу ёзугаар камгалаттынган. Мурнуку чылдарда тоомчага алдынмайн келген чогаадыкчылар ам хөңнүрлүп, бүдүрүлгениң ажыктыын, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедилеринге төлептиг үлүүн киириштирер дээрзинге бүзүреп турар бис.

Цыпык ХАМАЕВА.
ВОИР-ниң Тыва область чөвүлелиниң даргазы.

АВТОР ЭРГЕЗИН ТОДАРАТКАН

Чоокта чаа Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң хуралынга 1961, 1987 чылдарда тускай ном кылдыр үнген «Самбукайның чугаазы» деп тоожунуң автору бо хүннерде 75 харлап турар Анна Бедиковна Оюн (чогаалчы шолазы Чыртакай Бедиковна Биче-оол) дээрзин үзе шиитпирлээн.

Александр Пальмбахтың (А. Тэмир), А. Нухраттың (1900-1983) (Хову тоожузунга» үлегерлеп бижээни («Шын» 1930 чыл, 39, 40, 41, 42, 43, 1931 чыл, 6, 9, 10, 11 дугаарларынга парлаттынган, орузунда Михаил Мохов очулдурган) «Самбукайның чугаазын» чогаал тураскаалы кылдыр «Улуг-Хем» альманагынга долузу-биле ол-ла хевээр катап парлаар. Чүге дээрге сөөлгү 1961, 1987 чылдарда үнген номнуң автору Чыртакай Биче-оол дээрзинге кол бэрымдаа: бирээде, латиничиткен тыва бижикке эң баштайгы тоожу сомазы сөөлгүзүнден барык үш катап биче хемчээлдиг: ийиде, ооң эге хевирин орус дылдан дедир тыва дылче очулдурган, ында хакас сестер бо-ла таваржы бээр, ол ийи чогаалды бот-боттарынга шуут дөмейлешкек чогаалдар кылдыр санап болбас, ынчан литературлуг дыл сайзыраваан, оон аңгыда, чеченчилдигениң автору тоожунуң эргижирээн дылын эдип-чазап барык-ла бүрүнү-биле чаартып, немей чогааткан деп шаандакы редакторну Ю. Кюнзегеш биле баштайгы шинчилекчизи М. Кенин-Лопсан олар бадыткааннар.

Мынчап кээрде, ийи сөзүглелди шүүштүрүп көөрге, эгезин бөлүк автолар: Александр Пальмбах, Михаил Мохов, Маңнай Байыр (редакторну) кылганы шын, а сөөлгүзүн чаңгыс аай литературлуг дылга сайзыралып чогааткан кижи Чыртакай угбай болуп турар.

«Кол маадырның амыдыралын Нам Төп хоразга чарылгалап турган Докаут кадайның сактыышкынын эдерти дөзевилеп чогааткан мен» деп, Анна Бедиковна чугаалап орар. Ол чурукчу Иван Салчактың ачазы Чамзы ирейниң авазы болгай. Угу-ла Тес чурттуг, ээжилер өргээзинге чалаң кижиге албадал-биле кадай кылдыр бээр деп баарга, оон дургуннап үнген. Аңаа немей болумнун база көрүп өскен амыдыралым, чижээлээрге, көшкен черге уруг-дарыгның өөрүшкүзү, куда ёзу-чурумун дээш, сеген харлыг кижи чүнү көрбээн деп мени.

Ийе, таптыг-ла 1959 чылдың чеди айла чүве. Пальмбах башкы меңээ сүмелеп, ол тоожуну эде чогаадып көр деп. Маадырын ол та, ужен чылдарның Самбукайы болуп артсын, та артпазын, оозун болун бил, Салзынмаа деп-даа албазыкпе ону дээн...

Эрткен чылын ноябрь 8-те Чыртакай Бедиковнаның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге киирген билдириишкининде С. Молдурганың 1989 чылдың 6 айның 28-те «Шын» солунга № 175 (14075) «Өске кижиниң кежиинче хол сукпас» деп чүүлүнге сеткили хомудап артканын бижээн. С. Молдурга ында «Чогаал шагда-ла чоннуу апарганда, каяа, чүнү кылып чораан угбай боор, хамык чүве эрте бергенде, төөгүнүң киржикчизи апаар амыр чүве-дир аа?... Авторларның коллективтиг угааны-биле тургускан интернационалчы чогаалчы өре-даазы ышкаш сүнүп бериптер бе, ылап-ла чогаалчы кижи болза, эштепкен чүвезин кайдал деп ук төөгүнү 60-70 чылдарның чогаал очерктеринге бүзүрел чорааны-биле шала далаш чүүл үндүре каапкан.

«Эштепкен чүвези» кайын чок боор; угбавыс Чыртакай Бедиковнаның «Таакпы тип берип ораавым» деп чечен чугаазы 40 чылдарның ортаа үезинде «Улуг-Хем» альманагының 10 дугаарынга парлаттынган. Шүлүктери «Шын» солунга үнгүлээн. «Мээң сактыышкыным» деп чүүлү эрткен чылдың альманагынга үнду. «Назын хальшы», «Кыстың чолу», «Херээжен кижиниң сузу» деп чугаалары ном үндүрер черде чыындыларның иштинде.

Тыва чечен чогаалдың төөгүзүнге бөттүг ижи-биле киржип чоруур хөкүй угбавысты караан бүлдеңеди хажызынга аттырып каарывыска, чогаалчы кижиниң хамааты изүрүнге эптиг-үр.

Хоочун чогаалчы, эртемден Кенин-Лопсанның эки иүүрзек чоруу, херээжен чогаалчылар ... эвес болза, бо атырыг ол-ла хевээр адаарга асмып артып-даа калыр чыгы турган.

Чогаал шинчилекчизи Д. Куулар: «Алызы-ла эде кылган номнуң автору Биче-оол башкының өөнүң ийи — Анна Бедиковна шын. Самбукайның эге хевиринден ол барык үш катап улуг хемчээлдиг, уран деңнелдиг тоожунуң үлегерлеп тургускан. Ынчалза-даа моон соңгаар үндүрүлгелерге Чыртакай угбайның адын автору кылдыр эмчип эге арнынга бижээш, сөбка иштинге доору тайлбырны чепле кирер чогур, чүге дээрге эге сюжет дөмей-ле А. Нухратты болу артар, А. Пальмбах, М. Мохов, М. Байыр сугларының-ла база дөмей-ле кирер» — деп сүмелээн. Ол чөп.

Ч. Биче-оолдуң чечен чугааларын, очерктерин, өжүдүн тускай чыынды кылдыр үндүрерин ...

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.
Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң харыысалгалыг секретары.

АДА-ЧУРТТУҢ УЛУГ ДАЙЫНЫНЫҢ ХООЧУННАРЫНЫҢ, АҢАА ӨГ-БҮЛЕЗИ ӨЛҮРТКЕННЕРНИҢ ӨГ-БҮЛЕЛЕРИНИҢ, КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ФРОНТУЗУНУҢ КИРЖИКЧИЛЕРИНИҢ БОЛГАШ ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ДАЙЫНЧЫЛАРЫНЫҢ, ПЕРСОНАЛДЫГ ПЕНСИОНЕРЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

ь 1-ден 30-ге чедир
«ран» № 3 магазинде бо айның ийиги чартыында июльда хоочуннарның фамилиязы алфавит ёзугаар хүл алырының бүрүткелин дарыңга чурум ёзугаар чорудур:

чурттуң Улуг дайыны ывалидтери:

и 1-де—А, Б, июль 2-де—В, Д, Е, Ж, июль 3-те —З, К, июль 4-те —Л, М, Н, июль 5-те — О, П, Р, июль 6-да С, Т, У, Ф, июль 8-те—Х, Ч, Ш, Щ, Э, Ю, Я.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери:

Июль 9-та — А, Б, В, Г, июль 10-да — Д, Е, Ж, З, И, К, июль 11-де—Л, М, Н, О, П, июль 12-де—Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, июль 13-те —Ч, Ш, Щ, Э, Ю, Я.

Күш-ажыл фронтузунуң киржикчилери:

Июль 15-те —А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И, июль 16-да — К, Л, М, Н, О, П, Р, июль 17-де — С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Э, Ю, Я.

Интернационалчы хүлээлгезин күүседип чорааннар:

июль 18-те — А-дан М-ге чедир, июль 19-та —Н-ден Я-га чедир.

Дайынга өг-бүлези өлүрткеннер:

июль 20-де — А, Б, В, Г, июль 22-де—Д, Е, Ж, З, И, К, июль 23-те —Л, М, Н, О, июль 24-те — П, Р, С, Т, У, июль 25-те — Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Э, Ю, Я.

Персоналдыг пенсионерлер:

июль 26-да — А, Б, В, Г, Д, июль 27-де —Е, Ж, З, И, К, Л, июль 29-та —М, Н, О, П, Р, С, июль 30-де—Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Э, Ю, Я.

ва автотурист» деп бичии бүдүрүлгеге чери таныыл херек турар. **Тайылбыр алы-биле дараазында адресте ап болур: Кызыл хоорай, Коов кудумчузу, бажың № комната № 105, телефону 2-93.**

* * *

Газтыг садар автоматтарны ыдыңын ажы-чем садыыңыңын сайгарып турар. Автоматтарны хоорайның № 9 (Октябрьская кудумчузунуң № 19 бажыңы № 40 (Кочетов кудумчузу № 94 бажыңы) магазиннериниң чанында, «Саян» универмаг чоогунда, аэропорта садып турар. **Тайылбыны дараазында адрести ёзугаар ап болур: Кызыл хоорай, Октябрьская кудумчу бажың № 29 кабинет № 2, телефону 3-23-13.**

* * *

Хамыылаарның чагаалары сайгарар болгаш оларның боттарын хүлээп алыр бөлүктү ССРЭ Президентизиниң аппаратында тургускан. **Бөлүктүң адрези: Москва хоорай, Кремль ССРЭ Президентизиниң аппараты. Чагаалар бөлүү.**

Ырак черден келген болгаш Москвада чурттап турар хамыылаарны хүлээп алырын ол бөлүкте организастаан. Хүлээп алыышкынны баш бурунгаар бижидилге чокка чорудар. Хүлээп алыышкынны хүн бүрүле (суббота болгаш воскресенье хүннеринден аңгыда) кылыр. **Адрези: Москва хоорай, Куйбышев кудумчузу, бажың № 23, подъезд № 11.**

* * *

Серген Андреевич Көк-оолдуң адынга Улуг-Хем районнуң Ак-Тал ортумак школазының 1984 чылдың июль 25-те тывыскан «В» серияныг № 184245 ортумак билиг дугайында аттестат читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

* * *

Өвүр районда Торгалыг ортумак школазынга 1961-1971 чылдарда өөренип чораан өөрүшкүлээчилерни бо чылдың июль 5-те 14 шакта Торгалыг ортумак школазынга чалап турар.

Оргкомитет.

* * *

Тываның Арзылан мөгези чораан Чамыян Сегбеевич Куу-ларга тураскааткан хүреш, аът чарыжының, волейбол талазы-биле спортчу маргылдаалар Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозунга 1991 чылдың июль 30-де болур.

* * *

Ак-Туруг ортумак школазының 1987 чылдың июньда Долбанмаа Уйнук-ооловна Дугурнуң адынга тывыскан № 432605 аттестат читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

* * *

Кооперативтерни ажылдар болгаш хаар талазы-биле район комиссиязы база улус депутаттарының Кызыл район Советиниң күүскому дараазында кооперативтерниң ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында айтырыгны белеткеп турар: «Аист», «Шевер», «Спутник», «Родник», «Арат», «Вегра», «Горняк», «Каскад», «Даурия», «Саянур», «Быяанчы», «Чедер», «Кунгуртуг», «Теректиг», «Буратино», «Рубин», «Улуг-Хем». Оон-биле холбаштыр сонуургалдыг бүдүрүлгелер, организациялар ол кооператвтер-биле саналжылганы кылыр. Ук саналжылга бо чарлал парлаттынган хүнден соңгаар бир ай дургузунда кылдынган турар.

* * *

«СОББО» фирманың болгаш Тываның «Идиг бериишкин» деп юридиктиг республика төвүнүң саарылга салбыры дараазында чүүлдерни садар азы садып алыр, орнаар талазы-биле хамаатыларга идиг бериң, дузаларын саналдап турар:

— хоолгалыг, көвүдезир техника, чарыгдал материалдары-биле кады, дагаазында ол техниканың ажыглалын хандырары, телефакстар, теле-, видео-, телеви-део-аудио, эмидыралга ажыглаар электротехника;

— кады ажылдаар болгаш бижежек бүдүрүлгелерни, акционерлиг ниитилелдерни болгаш кызыгаарлаттынган харысаалгалыг ниитилелдерни тургузар, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы кылыр, бүдүрүлгелерни арендаже шилчидер, иштики аренда ажыл-агый харылзааларын калбартыр болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле нормативтиг, методиктиг болгаш информация материалдарының комплекттилери;

— эрге-хоойлунуң кандыг-даа айтырыгларының талазы-биле документтерниң комплекттерин белеткээри, чагыкчының херегзээрин ёзугаар эргежок чугула саныг кылдыр бээри;

— кевүделип, хоолгалаар кандыг-даа ажылдар;

— сайгарып турар продукцияның, техниканың хевирлерин таныштырып, тайылбырлаары.

Дараазында адрестерни ёзугаар немелде тайылбырны ап болур: Кызыл хоорай, Найырал кудумчузу, бажың № 228, чарлал-информация агентилели, ажылдаар шагы: эртенгиниң 10-дан 12 шакка чедир, хүндүскүнүң 14-тен 16 шакка чедир. Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, бажың № 5, Тываның «Идиг бериишкин» деп юридиктиг республика төвү. Чагаа бижип чорудар адрес: 667010, Кызыл-10, а/я № 83.

* * *

Рома Жуковтуң болгаш «Силерге ынак мен, кыстар» деп программалыг «Маршал» бөлүүнүң концерттери «Хүреш» стадионга 1991 чылдың июль 2-де болгаш 3-те болур. Эгелээри — 19.00 шак.

Билеттерни филармонияның болгаш театрның кассаларында садып турар. Коллективтиг чагыгларны база хүлээп алыр. Телефону 2-25-49.

Тываның бүгү чурттакчыларын концерттерже чалап тур бис. Билеттер ам дээрезинде бар-да, садып алыңар!

Эстрада артистерниң чуруктарын, плакаттарын база садар.

* * *

Бичии уругларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң лотерея ойнаашкынының 1991 чылдың июль айда эрттирер кылдыр соңгаарлатканы фондунуң тыва салбырының баштаар чери дыңнадып турар. Лотереяның түңнелдерин солуннарга парлаар.

ЧАЛАП ТУР БИС

Сүт-Хөл районда «Сүмбер-Уула» колхоз чоокта чаа тургустунган. Ам ында коллективтиг ажыл-агыйдан аңгыда, чоннуң культурлуг дыштанылгазынче улуг кичээнгейни салып турар. Стадионну дерип кылган. Спортчу хөөннүг кижилер оон үзүлбестээн.

Бо чылын Тывага улусчу революцияның тиилээнинден бээр 70 чыл оюн демдеглээри бора-тайгажыларга өөрүнчүг. Чүге дизе аддан-маадыржыларның салгалдары ук суурда хөй.

Бора-Тайга чурттуг Семис-оол Сарыглар —республиканың он ажыг дакпыр тулган чемпиону. Ону билбес улуг назылыглар ховар. Ам июль 6-да революцияның тиилээниниң 70 чылын таварыштыр Семис-оол аттыг кубок дээш хүреш маргылдаазын эрттирерин комиссия тускай доктаалды хүлээп алган. Аңаа 128 улуг 32 бичии мөгелерни хүрештирерин чарлаан. Шаңналы бүрүн дериг-херекселдиг аът.

Ынчангаш республиканың шыырак дээн мөгелерин келирин чалап тур бис.

Эгелээри июнь 6-да дүштекиниң 12 шакта.

Комиссия.
«Сүмбер Уула» колхоз.

МӨҢГҮН-ТАЙГАЖЫЛАР БАЙЫРЛААН

Районнуң тургустунганындан бээр 50 чылынга тураскааткан байырлыг хурал Мугур-Аксы суурнуң стадионунга болган. РСФСР-ниң Компартиязының Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары Д. О. Саая оон ажыткан. Районнуң 50 чылының дугайында илеткел кылыры-биле райкүүскомунуң даргазы Ш. И. Намыга сөс берген. Мөңгүн-Тайга беженчылдарның дургузунда экономиказы сайзыраан, культуразы хөгжээн, социал адырда чедиишкиннер барын ол демдеглээн. Районнуң хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн киирген улус ажыл-агыйының бүгү адырларының мурнакчыларын, күш-ажылдың, партияның, дайынның хоочуннарын аңаа илеткелин чоргаарал-биле адаан. Оон соонда районнуң ажыл-ишчилериниң сорулгаларынга доктааган.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары В. Д. Хемер-оол, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Сотнам партия Өвүр райкомунуң ийиги секретары Н. Ч. Монгуш, «Шын» солуннуң редакторну В. Ф. Чадамба, Моолдуң Убса-Нур аймааның Саглы сумузунуң төлээзи Ц. Сайжырих, Эрзин районда «Чаа орук» совхозтуң директору Д. С. Хорлуу, партияның хоочуну О. Н. Шагдыр-оол болгаш өскелер-даа мөңгүн-тайгажыларга юбилей таварыштыр байыр чедирип, ажылынга чедиишкиннерни, амыдыралынга аас-кежикти, кадыкшылды күзээннер.

Байырлыг хуралдың киржикчилеринге «Саян» ансамбльдиң, районнуң бот-тывызыгыр артистериниң улуг концертти көргүскен.

Байырлалдың ийи дугаар хүнүнде болган мөге хүрежин ажылчы чон улуг сонуургал-биле көрген. Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Өвүр болгаш өске-даа районнарның, Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймааның шилилдек 118 мөгези хүрешкен. Спортчу демисел шыңгыы болган. Чүге дээрге мөгелерниң аргамергежили өскен күш-дамыр белеткелин экижээн болуп-тур. Элээн каш шак уламчылаан спортчу демиселдиң түңнелинде Өвүр районнуң төлээзи Орлан Кызыл-оол шүглүп үнгеш, аъзыр, чүгениң аът-биле шаңнаткан. Моолдуң Убса-Нур аймааның Чаан пилалыг хоочун мөгези Өлзей Тулга үжүүрлешкеш, «Восход» мотоциклди алган. Үшкү-дөрткү черлерни Тонорой (Убса-Нур), Монгуш Кан-Демир (Өвүр) ээлээн.

Дараазында хүнде Мөңгүн-Оваа, Ак-Баштыг, Чаңгыс-Тей ооваалары дагаан. Сарыг шажынның төлээзи Казак Сэндак орта киришкен. Оваа дагаан черге мөгени хүрештирген, аът чарыштырган.

Мөңгүн-Тайганың ажыл-ишчилери районнуң тургустунганындан бээр 50 чылын байырлалдыг-биле демдеглеп эрттирген. Тывага улусчу революцияның 70 чылын төлептиг уткуур бо чылдың планның онаалгаларын күүседир дээш шалыпчы ажылдап кирипкеннер.

Таан-оол ХЕРТЕК.

КИНО

ИЮНЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: **«Похищенная»** (АКШ) 9.20, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Киночыынды»** 10.00 12.00, **«Чудесный лес»** 9.20, 13.30, **«Повесть непогашенной луны»** 15.20, 19.50 (узаткан), **«Берег спасения»** (2 сериялыг) 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Герой Хиралал»** (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Такие разные братья»** (2 сериялыг) 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

ИЮНЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Похищенная»** (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Киночыынды»** 9.00, 12.00, **«Чудесный лес»** 10.20, 13.30, **«Повесть непогашенной луны»** 15.20, 19.50 (узаткан), **«Берег спасения»** (2 сериялыг) 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Деловые люди»** 12.00, **«Галаксина»** 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Такие разные братья»** (2 сериялыг) 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: **«Аленький цветочек»** 14.00, **«Воскресный день в аду»** 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор —3-43-24 ◆ оралакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжя-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-17 3-34-98. ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кедээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15, 3-37-11; социал айтырыглар - 3-34-57; корреспондентилер бөлүү — 3-41-23. ◆ чагаа килдизи—3-39-03; ◆ чуруглар—3-34-39. 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-31-19. ◆ удуртукчулар — 2-27-41; ◆ стил кедбейн бөрганга — 2-32-75; ◆ бухгалерия — 3-3-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ачазы. Тираж 27815 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 102